श्रीगणेशाय नमः

अष्टांगसंग्रहः

श्रीमद्वाग्भटाचार्यनिर्मितः॥

षड्भिः सूत्रादिभिः स्थानैरायुर्वेदप्रकाशकः॥

भिषग्वर्यशिरोरत्नबाळशास्त्रिपदांबुजे॥
मिलिंदायितचित्तेन जनस्थाननिवासिना॥
गर्देइत्युपनाम्ना च भिषक्पदभृता गुरोः॥
सखारामतनूजेन गणेशेन प्रयत्नतः॥
देवधरकुलोत्पन्नभिषजः कृष्णशास्त्रिणः॥
साह्येनायं यथाबुद्धि शोधितश्च प्रकाशितः॥

मुंबापुरस्थगणपतकृष्णाजीमुद्रणालयेशेन॥
कान्होबातनुजात्मारामेण स्वीयमुद्रणायंत्रे॥
आकाशचंद्रवसुभूमित १८१० शकसंवत्सरे शुचौ मासे॥
पक्षेऽसिते तृतीयातिथौ गुरोर्वासरेंऽकितश्चापि॥

किंमत १२ रुपये

श्रीशं वंदे

उपोद्घातः

अस्तीदं वसुमतीमंडलैकदेशवर्ति भरतखंडं नाम ॥ अत्र वेदवेदांगपारगास्त्रैकालिकज्ञानिनो महर्षयः संबभूवुः ॥ तैर्लोकानुग्रहकांक्षयाऽनेकानि शास्त्राणि रचितानि ॥ पूर्वर्षिमार्गानुयायिनोऽत्रत्याः पंडितवर्यास्तत्तच्छास्त्रेषु विस्तीर्णान् ग्रंथान् रचयामासुः ॥

तथा वैद्यकेऽप्यायुर्वेदानुसारेणात्रेयधन्वंतरिप्रभृतयो महर्षयोऽग्निवेशसुश्रुतप्रमुखास्तच्छिष्याश्च स्वनामप्रसिद्धान्यनेकानि तंत्राणि तेनिरे ॥ तानि सर्वाण्यालोच्य वैद्यवर्यशिरोमुकुटालंकारहीरकः श्रीमद्वाग्भटाचार्योऽपि वैद्यशास्त्रे सर्वलोकोपयोगायाष्टांगसंग्रहाष्टांगहृदयरसरत्नसमुच्चयादीनतिप्रगल्भग्रंथान् रचयामास ॥

अयं ग्रंथकारस्तु सिंधुदेशेऽजनि तत्पितृनाम सिंहगुप्तइति तत्पितामहनाम वाग्भटएवासीत् ॥ एतच्चानेन तंत्रकृताऽस्मिन्नेवाष्टांगसंग्रहे प्रकटीकृतम् ॥ तद्यथा ॥ भिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ॥ सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिंधुषु लब्धजन्मेति ॥

बुद्धाय तस्मै नमः इत्याद्युक्त्वाद्वाग्भटो बौद्धमतानुयाय्यासीदिति केषांचिन्मतम् तत्तु न सम्यक् यतः अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीन् ॥ अथर्वविहिता शांतिःप्रतिकूलग्रहार्चनम् ॥ मातरं पितरं देवान् वैद्यान्विप्रान् हरं हरिं ॥ पूजयेच्छीलयेद्दानदमसत्यदयार्जवान् ॥ इत्यादिवाग्भटवचनानुरोधात् बुद्धशब्दस्य ज्ञानवानित्यर्थपरत्वाच्च वाग्भटो वैदिकधर्मानुयायी ब्राह्मणआसीन्नबौद्धमतानुयायीत्यधिगम्यते ॥

वाग्भटः कस्मिन्काले समजनीति सम्यङ्न ज्ञायते ॥ तथाप्यस्य प्राचीनत्वं सर्वैरप्युररीकृतं

आयुर्वेदस्याष्टावंगानि कायबालग्रहोर्ध्वांगशल्यविषरसायनवाजीकरणानीति ॥ तानि सूत्रशारीरनिदानचिकित्साकल्पोत्तरस्थानेषु षट्सु व्याख्यातानि ग्रंथकारेण ॥ तत्र बहुधा पंचस्थानव्यापि कायांगमुत्तरस्थानं चेतरांगसंग्राहकं ॥ अष्टांगानां कल्पना शरीरावस्थाविशेषनिबंधनाऽस्ति ॥ कायशब्देनात्र सर्वावस्थं सर्वावयवं च शरीरं गृह्यते ॥ बालशब्देन प्राथमिकवयस्थं शरीरं । ग्रहशब्देनभूतादिभिरार्त्तशरीरं । ऊर्ध्वांगशब्देन शिरः । शल्यशब्देन व्रणार्त्तत्वं । शेषं स्पष्टं ॥

१ तत्र प्रथमं सूत्रस्थानं चत्वारिंशदध्यायात्मकं ग्रंथकर्तुराचार्यस्यातीव शास्त्ररचनाचातुर्यं प्रकटीकरोति ॥ अस्मिन् स्थाने सर्वतंत्रव्यापिनो निखिलशास्त्रार्थाः सूत्रिताः ॥ आरोग्यरक्षणोपायास्तत्तद्धेतुजनितदोषवैषम्यनिवृत्त्यर्थं प्रत्यहमाचरणं वेगरोधनिषेधस्तत्स्थानिस्थोपयोगिनामन्नपानादिद्रव्याणां गुणा विधयश्च द्रव्याणां गणा गुणाश्च दोषधातुमलानां विकृताविकृतानां लक्षणानि विकृतानां शमोपायाः रोगाणां सामान्यतउत्पत्तिभेदाः प्रतिषेधाश्च स्नेहस्वेदवमनविरेचनबस्तिनस्यधूमगंडूषाश्च्योतनादिविधयश्च साकल्येन

निरूपिताः ॥ तथाच यंत्राणां शस्त्राणां च निरूपणं सांगोपांगं कृतं ॥ किंच सिराणां व्यधः कथंकर्तव्यः शल्यानामाहरणं कथं कार्यं शस्त्रक्षाराग्निकर्माणि कथं विधेयानि तदर्हारोगाः के इत्येतत्सर्वं सविस्तरं कथितम् ॥

२ द्वितीयं शारीरस्थानं द्वादशाध्यायात्मकं ॥ अत्र शुद्धाशुद्धयोः शुक्रार्त्तवयोर्लक्षणानि तद्दोषास्तत्प्रतीकाराश्च तत्संयोगाद्गर्भोत्पत्तिः गर्भिणीलक्षणानि सा पुत्रं कन्यां तृतीयप्रकृतिं वा जनयिष्यतीति सूचकान्यव्यभिचारीणि लक्षणानि मासिमासि गर्भः कथं जायते गर्भसंगे जाते सति किं कर्त्तव्यं गर्भस्य व्यापदः कास्तस्य निष्क्रामणे काव्यापत्तयः संभवंति मूढगर्भादीनां निष्क्रामणं कथं कार्यं तेषु शस्त्रावचारणं कथं विधेयमित्येतत्सकलं सूतिकाशास्त्रं विवर्णितम्॥ अपिच अंगप्रत्यंगविभागः अस्थिसिराधमनीस्रोतसां वर्णनं स्थाननिर्देशश्च मर्मणां स्थानानि नामानि प्रमाणानि च तद्विघातजानि लक्षणानि तेषां सद्यःप्राणहरत्वं कालांतरप्राणहरत्वं विकृतांगकारकत्वं चेत्यादि यद्यच्चिकित्सोपयोगि शारीरवर्णनमावश्यकं तत्सर्वं कार्त्स्न्येन निदर्शितं मरणख्यापकानि रिष्टानि च कथितानि ॥

३ तृतीयं निदानस्थानं षोडशाध्यायात्मकं ॥ अत्र ज्वरादीनां हेतवः पूर्वरूपाणि लिंगानि उपशयः संप्राप्तिश्चेति रोगज्ञानोपायाः कथिताः ॥

४ चतुर्थं चिकित्सास्थानं चतुर्विंशत्यध्यायात्मकं ॥ अत्र पूर्वोक्तज्वरादिव्याधिषु दोषावस्थानुरोधेनौषधप्रयोगाः कथिताः प्रतिरोगं विशिष्टान्यन्नपानानि सूचितानि शस्त्रावचारणार्हेषु व्याधिषु पक्वशोफोदरार्शोश्मरीप्रभृतिषु शस्त्रक्रिया साकल्येन प्रदर्शिता क्षाराग्निसाध्येषु क्षाराग्निकर्म च ॥

५ पंचमं कल्पस्थानमष्टाध्यायात्मकं ॥अत्र वमनविरेचनबस्तीनां कल्पा वमनादीनां व्यापत्तयस्तत्प्रतीकराश्च ॥ ओषधीनां क्वाथादिकल्पना मानं च कथितं ॥

६ षष्ठमुत्तरस्थानं पंचाशदध्यायात्मकं ॥अत्र षड्भिरध्यायैर्बालचिकित्सितं द्वितीयमंगं व्याख्यातं ॥ चतुर्भिर्भूतविद्यानाम तृतीयमंगं ॥अष्टादशभिः शालाक्यापरपर्यायमूर्ध्वांगंनाम चतुर्थमंगं कथितं ॥ यत्र नेत्रकर्णनासामुखमूर्ध्नी रोगास्तल्लक्षणानि चिकित्साच निरवशेषं व्याख्याता ॥ एकादशभिः शल्यतंत्रं पंचममंगं कथितं ॥ अस्मिन् व्रणभेदा अस्थिभंगलक्षणानि भगंदरादिलक्षणानि योनिमेंढ्ररोगास्तच्चिकित्सा च॥नवभिर्विषतंत्रं नाम षष्ठमंगं ॥ यत्र स्थावरजंगमभेदेन द्विविधं विषं सविस्तरं निरूपितं ॥ एकेनाध्यायेन सप्तमं रसायनमंगं॥ यत्रोक्तप्रयोगैर्जरावलीपलितनाशो भवति बलाधानं स्मृत्युद्रेकश्च भवति ॥ पंचाशत्तमेनांतिमेनाध्यायेन वाजीकरणमष्टममंगं व्याख्यातं यदीयौषधप्रयोगाः शुक्रवृद्धिं स्त्रीरमणे च शक्तिं ददति ॥ एवं षड्भिः स्थानैःपंचाशदधिकशताध्यायात्मकमष्टांगसंग्रहं नाम तंत्रं समुल्लसति ॥

ग्रंथस्यास्य संशोधनार्थं वेदशास्त्रसंपन्नानां माटे इत्युपाव्हानां बालशास्त्रिणां समग्रमेकं संग्रहपुस्तकं पुण्यपत्तनादानीतम् ॥ तथा परलोकनिवासिनां निरंतरोपाव्हानां

गोविंदशास्त्रिणां समग्रं पुस्तकं जनस्थानादानीतम् तयोर्बहूपयोगोजातः तथाच सर्वांगसुंदराख्याख्यासहितस्याष्टांगहृदयस्य तथा हेमाद्रिव्याख्यायास्तथा चरकसुश्रुतयोश्चोपयोगोजातः ॥ पुस्तकसंशोधनसमये देवधरकुलोत्पन्नस्य भिषजः कृष्णशास्त्रिणस्तथा देवोपनाम्नो विदुषो मनोहरशर्मणोऽपि सम्यक्साहाय्यं जातं ॥ राजदत्तरावबहादुरपदवीनामधारिणां फ०क्का०स०जज्जइत्यधिकारवतां उमयाशंकरतनुजानां लालशंकरशर्मणां । तथा राजदत्तरावसाहेब इति पदव्या सी. एस. आयूइति पदव्या च विराजमानानां मंडलिकोपाव्हानां नारायणसूनुविश्वनाथशर्मणां महताऽऽश्रयेण कृपया चैतद्ग्रंथमुद्रणं समाप्तिमगमत् ॥ पुस्तकग्राहकाणामपि महत्साहाय्यं जातं तेषांनामावलिरपि लिखिताऽस्त्यग्रे ॥

अस्मिन् ग्रंथेऽन्यपुस्तकदृष्टपाठांतराणि तत्तत्पत्राधो लिखितानि ॥क्वचित्क्वचित्स्थलेऽरुणदत्तहेमाद्रिव्याख्यानुरोधेनामरमेदिनीकारकोशाद्यनुरोधेन च संक्षिप्तटिप्पण्यपि लिखिताऽस्ति तथा यत्र क्वचित्स्थले ग्रंथसंगतिः समीचीना न दृष्टा तत्रैवं* चिन्हं कृतमस्ति ॥ भ्रमप्रमादादिनायद्यशुद्धादिकं क्वचित्स्यात्तत्सुधियः क्षंतुमर्हंति ॥ संति हि सर्वसहाः सूरयइत्यलं विस्तरेणेति शम् ॥

गणेशशर्मा

श्री

अष्टांगसंग्रहपूर्वभागस्यानुक्रमणिका

३ निदानस्थाने

अष्टांगसंग्रहोत्तरभागस्यानुक्रमणिका

४ चिकित्सास्थाने

५ कल्पस्थाने

६ उत्तरस्थाने

समाप्तेयमनुक्रमणिका

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

सूत्रस्थानम् १

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीधन्वंतरये नमः ॥ श्रीसीतारामचंद्राय नमः ॥ श्रीशं वंदे ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ तृष्णादीर्घमसद्विकल्पशिरसं प्रद्वेषचंचत्फणं कामक्रोधविषं वितर्कदशनं रागप्रचंडेक्षणं ॥ मोहास्यं स्वशरीरकोटरशयं चित्तोरगं दारुणं प्रज्ञामंत्रबलेन यः शमितवान्बुद्धाय तस्मै नमः ॥ रागादिरोगाः सहजाः समूला येनाशु सर्वे जगतोऽप्यपास्ताः ॥ तमेकवैद्यं शिरसा नमामि वैद्यागमज्ञांश्च पितामहादीन् ॥ अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ आयुःकामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनं ॥ आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ आयुर्वेदामृतं सार्थं ब्रह्मा बुध्वा सनातनं ॥ ददौ दक्षाय' सोऽश्विभ्यां' तौ शतक्रतवे 'ततः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां विघ्नकारिभिरामयैः ॥ नरेषु पीड्यमानेषु पुरस्कृत्य पुनर्वसुं ॥ धन्वंतरिभरद्वाजनिमिकाश्यपकश्यपाः ॥ महर्षयो महात्मानस्तथाऽलंबायनादयः ॥ शतक्रतुमुपाजग्मुः शरण्यममरेश्वरं' ॥ तान्दृष्ट्वैव सहस्राक्षो निजगाद यथागमं ॥ आयुषः पालकं वेदमुपवेदमथर्वणः ॥ कायबालग्रहोर्ध्वांगशल्यदंष्ट्राजरावृषैः ॥ गतमष्टांगतां' पुण्यं बुबुधे यं पितामहः' ॥ गृहीत्वा ते तमाम्नायं प्रकाश्य च परस्परं ॥ आययुर्मानुषं लोकं मुदिताः परमर्षयः' ॥ स्थित्यर्थमायुर्वेदस्य ते ऽथ तंत्राणि चक्रिरे' ॥ कृत्वा ऽग्निवेशहारीतभेडमांडव्यसुश्रुतान् ॥ करालादीं-

---

१ आत्रेयं २ ३ शल्यदंष्ट्राशब्दौ व्रणविषमात्रोपलक्षणौ ४ स्त्रीप्रसंगित्वं

श्च सच्छिष्यान् ग्राहयामासुरादृताः[1] ॥ स्वंस्वं तंत्रं ततस्तेऽपि चक्रुस्ता-
नि कृतानि च ॥ गुरून् संश्रावयामासुः सर्षिसंघान्सुमेधसः ॥ तैः प्रश-
स्तानि तान्येषां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे[1] ॥ तेषामेकैकमप्यापि समस्तव्या-
धिसाधने ॥ प्रतितंत्राभियोगे तु पुरुषायुषसंक्षयः ॥ भवत्यध्ययनेनैव
यस्मात्प्रोक्तः पुनःपुनः ॥ तंत्रकारैः स एवार्थः कचित्कश्चिद्विशेषतः
॥ तेऽर्थप्रत्यायनपरा वचने यत्नादृताः[1] ॥ सर्वतंत्राण्यतः प्रायः सं-
हृत्याष्टांगसंग्रहः ॥ अस्थानविस्तराक्षेपपुनरुक्तादिवर्जितः ॥ हे-
तुलिंगौषधस्कंधत्रयमात्रनिबंधनः ॥ विनिगूढार्थतत्त्वानां प्रदेशानां प्र-
काशकः ॥ स्वान्यतंत्रविरोधानां भूयिष्ठं विनिवर्तकः ॥ युगानुरूप-
संदर्भो विभागेन करिष्यते[1] ॥ नित्योपयोगेऽदुर्बोधं सर्वांगव्यापि भा-
वतः ॥ संगृहीतं विशेषेण यत्र कायचिकित्सितं ॥ न मात्रामात्र
मप्यत्र किंचिदागमवर्जितं ॥ तेऽर्थाः स ग्रंथबंधश्च संक्षेपाय
क्रमोऽन्यथा[1] ॥ वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयोदोषाः समासतः ॥ प्रत्येकं
ते त्रिधा वृद्धिक्षयसाम्यविभेदतः ॥ उत्कृष्टमध्याऽल्पतया त्रिधा वृ-
द्धिक्षयावपि ॥ विकृताविकृता देहं घ्नंति ते वर्द्धयंति च ॥ ते व्यापिनो-
ऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥ वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेंऽतम-
ध्यादिगाः क्रमात् ॥ तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णोमंदश्चाग्निः समैः समः ॥
कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ॥ शुक्रार्तवस्थै र्जन्मादौ
विषेणेव विषकृमेः ॥ तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ॥
समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निंद्या द्विदोषजाः[1] ॥ तत्र रूक्षो लघुः शी-
तः खरः सूक्ष्मश्चलो ऽनिलः ॥ पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं
द्रवं ॥ स्निग्धः शीतो गुरुर्मंदः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः ॥ संसर्गः
सन्निपातश्च तद्द्वित्रिक्षयकोपतः ॥ तौ षोढा दशधा चोक्तावुत्कर्षा-
दिविकल्पनात्[1] ॥ रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ॥ सप्त

---

१ जन्म आद्वावितिपदद्वयं २ सशब्दद्वंपदर्थे

दूष्या[1] मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपिच ॥ रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयः संभवंति ये ॥ तज्जानित्युपचारेण तानाहुर्घृतदाहवत् ॥ प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ॥ गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनां क्रमशो विदुः ॥ शरीरं धारयंत्येते धात्वाहाराश्च सर्वदा ॥ वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ॥ रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः ॥ षट् द्रव्यमाश्रितास्तेच यथापूर्वं बलावहाः ॥ तत्राद्या मारुतं घ्नंति त्रयस्तिक्तादयः कफं ॥ कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ॥ शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ॥ उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतं ॥ त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः ॥ गुरुमंदहिमस्निग्धश्लक्ष्णसांद्रमृदुस्थिराः[3] ॥ गुणाः ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः ॥ इंद्रियार्था व्यवायी च विकाषी चापरे गुणाः ॥ व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥ विकाषी विकषन्नेव संधिबंधान्विमुंचति ॥ सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कैश्चित्तौ परिकल्पितौ ॥ सत्वं रजस्तमश्चेति त्रयः प्रोक्ता महागुणाः ॥ कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः ॥ सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणं ॥ रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ॥ निजागंतुविभागेन रोगाश्च द्विविधा मताः ॥ तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ॥ रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषावुदाहृतौ ॥ दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणं ॥ रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः ॥ भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ॥ जांगलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणं ॥ साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ क्षणादिर्व्याध्यवस्था च कालो भैषज्ययोगकृत् ॥ शोधनं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा ॥ शरीरजानां दोषाणां क्रमेण

---

१ तिक्तः किराततिक्तादिः (कडूइति भाषायां) २ उषणः मरीचादिः (तिखट इ० भा०)
३ लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रवकठिनसरस्थूलपिच्छिला इति दश क्रमाद्विपरीताः

परमौषधं ॥ बस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परं ॥ तंत्रस्यास्य परं चातो वक्ष्यते ऽध्यायसंग्रहः ॥ आयुष्कामीयशिष्यार्थदिनर्तुव्याध्यसंभवाः ॥ द्रवान्नज्ञान संरक्षाविरुद्धान्नान्नपानिकाः ॥ मात्राशितौषधज्ञानश्रेष्ठशुध्यादिसंग्रहाः ॥ महाकषायविविधद्रव्यादिरसभेदकाः ॥ दोषादिज्ञानतद्भेदतत्क्रियारोगभेषजं ॥ चिकित्सास्नेहनस्वेदशुध्यास्थापननावनं ॥ धूमगंडूषदृक्सेकतृप्तियंत्रजलौकसः ॥ सिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्निकर्मकाः ॥ चत्वारिंशादिमेऽध्यायाः सूत्रं शारीरमुच्यते ॥ पुत्रार्थगर्भावक्रांतिचर्याव्यापच्छरीरजाः ॥ सिराममप्रकृत्याख्याविकृतांगेहितामयाः ॥ सद्वृत्ता द्वादशाध्याया निदानं सार्वरोगिकं ॥ ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यर्शोऽतिसारिणां ॥ मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रध्याद्युदरस्य च ॥ पांडुकुष्ठानिलार्त्तानां वातास्रस्य च षोडश ॥ चिकित्सा च ज्वरस्यास्रकासयोः श्वासयक्ष्मणोः ॥ वमौ मदात्ययेऽर्शःसु विशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ॥ विद्रधौ गुल्मजठरपांडुशोफविसर्पिषु ॥ कुष्ठश्वित्रानिलव्याधिवातास्रेषु चिकित्सितं ॥ चतुर्विंशतिरध्यायाः कल्पसिद्धिरतःपरं ॥ कल्पो वमेर्विरेकस्य तत्सिद्धि र्बस्तिकल्पना॥ कल्पसिद्धिश्च बस्तीनां सिद्धिर्बस्त्यनुवासयोः॥द्रव्यकल्पो ऽष्टमः स्था नमतऽउत्तरमुत्तरं ॥ बालोपचरणे व्याधिग्रहज्ञाननिषेधने ॥ स्नाने पृथग्ग्रहे भूते द्वावुन्मादे स्मृतिक्षये ॥ वर्त्मसंधिगतौ द्वौ द्वौ दृक्तमोलिंगनाशिषु ॥ सर्वदृक्स्पंददृक्पाके कर्णनासामुखेषु च ॥ मूर्ध्नि व्रणे तथा द्वौ द्वौ सद्योभंगे भगंदरे ॥ ग्रंथ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथक्द्वयं ॥ विषे द्वौ भुजंगे कीटे द्वौ च लूतासु मूषके ॥ विषे विषोपयोगे च तथा ऽध्यायो रसायने ॥ वाजीकरणमुद्दिश्य पंचाशोऽष्टांगपूरणः ॥ पञ्चाशदध्यायशतं षड्भिः स्थानैः समीरितं ॥ इत्यायुष्कामीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ गुरुभक्तो ऽभियुक्तो ऽतियुक्तो धीस्मृतिपाटवैः ॥ ऋज्वास्यनासानयनस्तनुस्निग्धघनत्वचच्छविः ॥ ब्रह्मचारी जितद्वंद्वो धीरः शुचरितः स्थिरः ॥ षण्मासानुषितः शक्तो लज्जाशौचकलान्वितः ॥ शिष्योऽध्याप्यो गतो यावदंतं तंत्रार्थकर्मणां ॥ नाकालविद्युत्स्तनिते भूकंपे राहुदर्शने ॥ पंचदश्याममचंद्रायां परोक्षे वा गुरोः पठेत् ॥ नाविच्छिन्नपदं नातिमंदं नात्युच्चनीचकैः ॥ हितान्यतममाचार्यं पर्युपासीत राजवत् ॥ शयीत सुसएवास्मिन्नुत्तिष्ठेतास्य पूर्वतः ॥ न ब्रूयात्केवलं नाम न साध्वपि विनोदयेत् ॥ अभेद्योऽनुद्धतः स्तब्धः सूरतः[1] प्रियदर्शनः ॥ बहुश्रुतः कालवेदी ज्ञातग्रंथो ऽर्थशास्त्रवित् ॥ अनाथान् रोगिणो यश्च पुत्रवत्समुपाचरेत् ॥ गुरुणा समनुज्ञातः स भिषक्छब्दमश्नुते ॥ यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ॥ स मुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवं[2] ॥ यः पुनः कुरुते कर्म धाष्टर्याच्छास्त्रविवर्जितः ॥ स सत्सु गर्हा[3]माप्नोति वधं चर्च्छति[4] राजतः ॥ हेतौ लिंगे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ॥ ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः ॥ शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ॥ पात्रापेक्षीण्यतः प्रज्ञां बाहुश्रुत्येन बृंहयेत् ॥ प्रदीपभूतं शास्त्रं हि दर्शनं विपुला मतिः ॥ ताभ्यामतः सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥ आहूतएव यो याति सुवेषः सुनिमित्ततः ॥ गत्वाऽऽतुरार्थादन्यत्र न निधत्ते मनः क्वचित् ॥ व्याधीन्परीक्षते सम्यङ्निदानादिविशेषतः ॥ ह्रेपणीयां[5] च तद्वार्तां न प्रकाशयते बहिः ॥ सहसा न च तस्याऽपि क्रियाकालमहापयन् ॥ जानाति चोपचरितुं स वैद्यः सिद्धिमश्नुते ॥ नाददीतामिषं[6] स्त्रीभ्यस्तदध्यक्षे पराङ्मुखे ॥ ताभिश्च रह-

---

१ कृपालुः सूरतः समइत्यमरः २ युद्धं ३ निंदां ४ च ऋच्छतीति पदद्वयं ५ गोपनीयामितिपाठः ६ आमिषं भोग्यवस्तुनीति कोशः

त्ति स्थानं परिहासं च वर्जयेत् ॥ आर्तं च नृपसद्वैद्यैर्द्विष्टं तद्वेषि-
णं द्विषं ॥ चंडं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनं ॥ हीनोपकरणं व्य-
ग्रमविधेयं गतायुषं ॥ जिजीविषुर्व्याधितोऽपि पूर्वोक्तगुणवर्जितान् ॥
क्रियाविक्रयिणो वैद्यान्मृत्योरग्रेसरा हि ते[1]॥ भिषक् द्रव्याण्युपस्था-
ता रोगी पादचतुष्टयं ॥ चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणं ॥
दक्षस्तीर्थात्त[2]शास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ॥ बहुकल्पं बहुगुणं संप-
न्नं योग्यमौषधं ॥ अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान्परिचारकः ॥ आ-
ढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ॥ यद्वैद्ये विगुणे पादा गु-
णवंतोऽप्यनर्थकाः ॥ सपादहीनानप्यातान् गुणवान् यच्च यापयेत् ॥
चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः[1] ॥ साध्योऽसाध्यइति
व्याधिर्द्विधा तौ तु पुनर्द्विधा ॥ सुसाध्यः कृच्छ्रसाध्यश्च याप्यो यश्चा-
नुपक्रमः ॥ सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ॥ अमर्मगोऽ-
ल्पहेत्वग्ररूपरूपोऽनुपद्रवः ॥ अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसंपदि ॥
ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ॥ सुखसाध्यः सुखोपायः का-
लेनाल्पेन साध्यते ॥ कृच्छ्रैरुपायैः कृच्छ्रस्तु महद्भिश्च चिरेण च ॥
असाध्यलिंगसंकीर्णस्तथा शस्त्रादिसाधनः ॥ शेषत्वादायुषः पथ्यैर्या-
प्यः प्रायो विपर्यये ॥ दत्त्वाऽल्पं सुखमल्पेन हेतुना स प्रतन्यते ॥ या-
ति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ॥ प्रपतन्निव विष्कंभैर्धार्यतेऽ
आतुरो हितैः ॥ परोऽसाध्यः क्रियाः सर्वाः प्रत्याख्येयो ऽनिवर्तते ॥
तस्मादुपेक्ष्यएवासौ स्थितोऽत्यंतविपर्यये ॥ भ्रममोहारतिकरो दृष्ट-
रिष्टोऽक्षनाशनः[1] ॥ व्याधिं पुरा परीक्ष्यैवमारभेत ततः क्रियां ॥
स्वार्थविद्यायशोहानिमन्यथा ध्रुवमाप्नुयात् ॥ साध्ययोरपि संयोगो
ऽबलिनो यात्यसाध्यतां ॥ विद्यादसाध्यमेवातः साध्यासाध्यसमाग-
मं ॥ नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यतां ॥ पादाप-

---

१ परिचारकः २ गुरोःसकाशाद्गृहीतशास्त्रार्थः

चाराद्दैवाच्च यांत्यवस्थांतरं गदाः ॥ वरमाशीविषविषं दीप्तमग्निम-
थोऽपि वा ॥ उपयुंजीत न त्वार्त्तादामिषं कृपणाज्जनात् ॥ परो-
भूतदयाधर्म इत्यार्त्तेषु भिषग्वरः ॥ वर्त्तते यस्तु सिद्धार्थः स सर्वम-
तिवर्त्तते ॥ इति शिष्योपनयनीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ब्राह्मे मुहूर्त्तउत्तिष्ठेज्जी-
र्णाजीर्णे निरूपयन् ॥ रक्षार्थमायुषः स्वस्थो जातवेगः समुत्सृजे-
त् ॥ उदङ्मुखो मूत्रशकृद्दक्षिणाभिमुखो निशि ॥ वाचं नियम्य
प्रणतः संवीतांगोऽवगुंठितः ॥ प्रवर्त्तयेत्प्रचलितं नतु यत्नादुदीरये-
त् ॥ नामेध्यमार्गमृद्भस्मगोस्थानाकीर्णगोमये ॥ पुरांतिकादिव-
ल्मीकरम्योत्कृष्टचितिद्रुमे ॥ न नारीपूज्यगोर्केंदुवाय्वन्त्वाग्निजलं प्र-
ति ॥ न चांतिरस्कृत्य महीं भयाशक्त्योस्तु कामतः ॥ न वेगितोऽ
न्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयं ॥ निःशल्यादुष्टमृत्पिंडीपरिमृ-
ष्टमलायनः ॥ अभ्युत्धृताभिः शुचिभिरद्भिर्मृद्भिश्च योजयेत् ॥
लेपगंधापहं शौचमनुत्पतितबिंदुभिः' ॥ स्पृष्ट्वा धातून्मलानश्रु दृ-
शं केशनखांश्च्युतान् ॥ स्नात्वा भोक्तुमना भुक्त्वा सुप्त्वा क्षुत्वा सु-
रार्चने ॥ रथ्यामाक्रम्य चाचामेदुपविष्टउदङ्मुखः ॥ प्राङ्मुखो वा
विविक्तस्थो न बहिर्जानु नान्यदृक् ॥ अजल्पन्नुत्तरासंगी स्वच्छैरं-
गुष्ठमूलगैः ॥ नोष्णैर्नानतो नोर्ध्वं नाग्निपक्वैर्नपूर्तिभिः ॥ न फेनबु-
द्बुदक्षारैर्नैकहस्तार्पितैर्जलैः ॥ नार्द्रैकपाणिर्नाभिघ्यहस्तपादो न शब्द-
वत्' ॥ वटासनार्कखदिरकरंजकरवीरजं ॥ सर्जारिमेदापामार्गमा-
लतीककुभोद्भवं ॥ कषायतिक्तकटुकं मूलमन्यदपीदृशं ॥ विज्ञा-
तवृक्षं क्षुण्णाग्रमृज्वग्रंथि सुभूमिजं ॥ कनीन्यग्रसमस्थौल्यं सुकू-
र्चं द्वादशांगुलं ॥ प्रातर्भुक्त्वा च यतवाग्भक्षयेद्दंतधावनं ॥ व्यो-
ष्यत्रिवर्गत्रितयक्षौद्राक्तेन च घर्षयेत् ॥ शनैस्तेन ततो दंतान्

---

१ सर्पविषं २ दीनात् ३ रात्रेरुपांत्योमुहूर्तोब्राह्मस्तस्मिन् ४ नचापरिष्कृत्येतिपाठः
५ व्याप्यं कुष्टं त्रिवर्गत्रितयं त्रिकटुत्रिफलात्रिजातकानि

दंतमांसान्यबाधयन् ॥ लिखेदनुसुखं जिव्हां जिव्हानिर्लेखनेन च ॥ तथाऽस्य मलवैरस्यजिव्हागंधाऽऽस्यदंतजाः ॥ रुचिवैशद्यलघुता न भवंति भवंति च ॥ नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरार्दिती ॥ तृष्णाऽऽस्यपाकहृन्नेत्रशिरःकर्णामयी च तत् ॥ नैवश्लेष्मातकारिष्टबिभीतधवधन्वजान् ॥ बिल्वबब्बुलनिर्गुंडीशिग्रुतिल्वकतिंदुकान् ॥ कोविदारशमीपीलुपिप्पलेंगुदगुग्गुलून् ॥ पारिभद्रकमम्लीकामोचकयौ शाल्मलीं शणं ॥ स्वाद्वम्ललवणं शुष्कं सुषिरं पूतिपिच्छिलं ॥ पालाशमासनं दंतधावनं पादुके त्यजेत् ॥ दंतान्पूर्वमधो घर्षेत्प्रातः सिंचेच्च लोचने ॥ तोयपूर्णमुखो ग्रीष्मशरदोः शीतवारिणा ॥ प्रणम्य देवान्वृद्धांश्च मंगलौघशतं शुभं ॥ शृण्वन्कांचनविन्यस्तं सर्पिः पश्येदनंतरं ॥ सौवीरमंजनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ॥ लोचने तेन भवतो मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ॥ व्यक्तत्रिवर्णे विमले सुस्निग्धघनपक्ष्मणी ॥ चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात्श्लेष्मतो भयं ॥ योजयेत्सप्तरात्रेऽस्मात्स्रावणार्थं रसांजनं ॥ अणुतैलं ततो नस्यं ततो गंडूषधारणं ॥ घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कंधग्रीवाऽऽस्यवक्षसः ॥ सुगंधिवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेंद्रियाः ॥ निर्वलीपलितव्यंगा भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ ओष्ठस्फुटनपारुष्यमुखशोषद्विजामयाः ॥ न स्युः स्वरोपघाताश्च स्नेहगंडूषधारणात् ॥ खदिरक्षीरिवृक्षारिमेदांबुकवलग्रहः ॥ अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥ सुखोष्णोदकगंडूषैर्जायते वक्त्रलाघवं ॥ प्रायोगिकं ततो धूमं गंधमाल्यादि चाचरेत् ॥ धूमादस्योर्ध्वजत्रूत्था न स्युर्वातकफामयाः ॥ अंजनोत्क्लेशितं नस्यैः कवलैर्नावनेरितं ॥ धूमेन कवलोत्क्लिष्टं क्रमाद्वातकफं जयेत् गंधमाल्यादिकं वृष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रसाधनं ॥ वासो न धारयेज्जीर्णं

---

१ मलवैरस्यादयोनभवंति रुच्यादयोभवंतिचेतिसंबंधः २ दूतादिविज्ञानीयशारीरोक्तं दधिमधुघृतादि

मलिनं रक्तमुल्बणं ॥ माल्यं न लंबं न बहिर्न रक्तं जलजादृते ॥ नैव चान्येन विधृतं वस्त्रं पुष्पमुपानहौ ॥ रुचिवैशद्यसौगंध्यमिच्छन्वक्त्रेण धारयेत् ॥ जातीलवंगकर्पूरकंकोलकटुकैः सह ॥ तांबूलीनां किसलयं हृद्यं पूगफलान्वितं ॥ रक्तपित्तक्षतक्षीणतृष्णोत्कुपितचक्षुषां ॥ विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यं शोषिणां च तत् ॥ पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते वांते च मानवे ॥ द्विपत्रमेकं पूगं च सचूर्णखदिरं च तत् ॥ उत्तिष्ठेत ततोऽत्यर्थमर्थैष्वर्थानुबंधिषु ॥ निंदितं दीर्घमप्यायुरसन्निहितसाधनं ॥ कृषिं वणिज्यां गोरक्षामुपायैर्गुणिनं नृपं ॥ लोकद्वयाविरुद्धां च धनार्थी संश्रयेत्क्रियां ॥ मुक्तवेगश्च गमनस्वमाहारसभास्त्रियः[1] ॥ पाणिनाऽऽलभ्य निष्क्रामेद्रत्नपूज्याज्यमंगलं ॥ सातपत्रपदत्राणो विचरेद्युगमात्रदृक् ॥ निशि चात्ययिके कार्ये दंडी मौली सहायवान् ॥ प्रावृत्य पर्यटेद्रात्रौ न प्रावृत्य शिरोऽहनि ॥ चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मतुषाशुचीन् ॥ नाक्रमेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवो न च ॥ मध्यान्हे संध्ययोरात्रावर्द्धरात्रे चतुष्पथं ॥ न सेवेत न शर्वर्यां वृक्षचैत्यान्न चत्वरं ॥ सूना[3]टवीशून्यगृहश्मशानानि दिवाऽपि न ॥ न हुंकुर्याच्छिवं पूज्यं प्रशस्तान्मंगलानि च ॥ नापसव्यं परिक्रामेदन्येनराण्यनुदक्षिणं ॥ चतुष्पथं नमस्कुर्यात्प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ न व्यालव्याधितागस्तैर्नादांतक्षुत्पिपासितैः ॥ न छिन्नपुच्छैर्नैकाक्षैर्गोपृष्ठेन च न व्रजेत् ॥ नातिप्रगे[4]ऽतिसायं वा न नभोमध्यगे रवौ ॥ नासन्निहितपानीयो नातितूर्णं न संततं ॥ न शत्रुणा नाविदितैर्नैको नाधार्मिकैः सह ॥ दद्याद्वर्त्मोऽऽनेडद्वस्त्रीभारिचैक्रिकद्विजन्मने ॥ स्नानभोजनपानानि बालेभ्यो नाचरेत्पुरः ॥ नदीं तरेन्नबाहुभ्यां नाग्निस्कंधमभिव्रजेत् ॥ नारोहेद्विषमं

---

१ माल्यं कुसुमतत्स्रजोरितिमेदिनी ॥ २ अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुष्विति मेदिनी ॥ ३ प्राणिवधस्थानं ४ प्रभातकाले ५ रथी

शैलं नावं संशयिनां तरुं ॥ निपातयेन्न लोष्टेन न फलेन फलं द्रुमात् ॥ न वार्यमाणः प्रविशेन्नाद्वारेण न चासने ॥ स्वयं तिष्ठेत्परगृहे सुप्तनिद्रं न बोधयेत् ॥ नाचरेत्पाणिवाक्पाददृङ्मेढ्रोदरचापलं ॥ त्रिः पक्षस्य कचश्मश्रुनखरोमाणि वर्द्धयेत् ॥ न स्वहस्तेन दंतैर्वा[1] स्नानं चानुसमाचरेत् ॥ अथ जातान्नपानेच्छो मारुतघ्नैः सुगंधिभिः ॥ यथर्तुसंस्पर्शसुखैस्तैलैरभ्यंगमाचरेत् ॥ अभ्यंगो वातहा पुष्टिस्वप्नदार्ढ्यबृहत्त्वकृत् ॥ दग्धभग्नक्षतरुजाक्लमश्रमजरापहः ॥ रथाक्षचर्मघटवद्भवंत्यभ्यंगतो गुणाः ॥ स्पर्शने ऽभ्यधिको वायुः स्पर्शनं च त्वगाश्रयं ॥ त्वच्यश्च परमभ्यंगो यस्मात्तं शीलयेदतः ॥ शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ स केश्यः शीलितो मूर्ध्नि कपालेंद्रियतर्पणः ॥ हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणं ॥ पादाभ्यंगस्तु तत्स्थैर्यनिद्रादृष्टिप्रसादकृत् ॥ पादसुप्तिश्रमस्तंभसंकोचस्फुटनप्रणुत् ॥ वर्ज्योऽभ्यंगः कफग्रस्तकृतसंशुद्ध्यजीर्णिभिः ॥ शरीरायासजननं कर्म व्यायामउच्यते ॥ लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तो ऽग्निर्मेदसः क्षयः ॥ विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ॥ वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णी च तं त्यजेत् ॥ अर्द्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः ॥ शीतकाले वसंते च मंदमेव ततोऽन्यदा ॥ तं कृत्वाऽनुसुखं देहं मर्दयेच्च समंततः ॥ तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्लमः ॥ अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ व्यायामजागराध्वस्त्रीहास्यभाष्यादिसाहसं ॥ गज सिंहइवाकर्षन् भजन्नति विनश्यति ॥ उद्वर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलायनं ॥ स्थिरीकरणमंगानां त्वक्प्रसादकरं परं ॥ दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमोजोबलप्रदं ॥ कंडूमलश्रमस्वेदतंद्रातृड्दाहपाप्मजित् ॥ उष्णांबुनाऽधःकायस्य परिषेको बलावहः ॥ तेनैव चोत्तमांगस्य बलहृत्केशचक्षुषां ॥ नानाप्लुत्य शिरः

१ छेदयेत् ॥

स्नायान्नजले ऽल्पे न शीतले ॥ स्नानोदकावतरणस्वमान्नाभो नें चाचरेत् ॥ पंच पिंडाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिणि ॥ नात्मानमीक्षेत जले न-तटस्थो जलाशयं ॥ न प्रतिस्फालयेदंबु पाणिना चरणेन वा ॥ स्नात्वा न मृज्याद्गात्राणि धुनुयान्न शिरोरुहान् ॥ न वसीताईएवाशु सोष्णीपे धौतवाससी ॥ न त्वंबरं पूर्वधृतं न च तैलवसे स्पृशेत् ॥ वासोऽन्य दन्यच्छयने निर्गमे देवतार्चने ॥ स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ॥ आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितं ॥ अन्नपानविधानेन भुंजीतान्नं विनात्ययात् ॥ अभिनंद्य प्रसन्नात्मा हुत्वा दत्वा च शक्तितः ॥ पाकं सजलमेकांते यथासुखमविब्रुवन् ॥ प्रयच्छेत्सर्वमुद्दिश्य पाचयेत्त्वान्नमात्मने ॥ नान्नमद्यान्मुमूर्षूणां मृतानां दुःखजीविनां ॥ स्त्रीजितक्लीबपतितक्रूरदुष्कृतकारिणां ॥ गणारिगणिकासत्रधूर्तानां पाणिकं च न ॥ नोत्संगे भक्षयेद्भक्ष्यान्जलं नांजलिना पिबेत् ॥ सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥ न भुक्तमात्रआयस्येन्ननिषिद्धं भजेत्सुखं ॥ धर्मोत्तराभिरर्थ्याभिः कथाभिस्त्रिगुणात्मभिः ॥ मध्यं दिनस्य गमयेदिष्टशिष्टसहायवान् ॥ न लोकभूपविद्विष्टैर्न संगच्छेत नास्तिकैः ॥ कलिवैररुचिर्नस्याद्धीरः संपद्विपत्तिषु ॥ श्रुतादन्यत्र संतुष्टस्तत्रैव च कुतूहली ॥ क्षांतिमान् दक्षिणो दक्षः सुसमीक्षितकार्यकृत् ॥ ह्रीमान् धीमान्महोत्साहः संविभागी प्रियातिथिः ॥ अक्षुद्रवृत्तिर्गंभीरः साधुराश्रितवत्सलः ॥ दाता पितृभ्यः पिंडस्य यष्टा होता कृपात्मकः ॥ अनुज्ञाता सुवार्तानां दीनानामनुकंपकः ॥ आश्वासकारी भीतानां क्रुद्धानामनुनायकः ॥ पूर्वाभिभावी सुमुखः सुशीलः पूज्यपूजकः ॥ वित्तबंधुवयोविद्यावृत्तैः पूज्या यथोत्तरं ॥ आत्मद्रुहममर्यादं मूढमुज्झितसत्पथं ॥ सुतरामभ्युपेक्षेत नरकार्चिष्मदिंधनं ॥ धर्म्यमर्थ्यं प्रियं तथ्यं मितं पथ्यं वदेद्वचः ॥ नात्मानमवजानीयान्न स्तूयान्न च पीडयेत् ॥ न हीना

नवमन्येत ह्यत्यर्थांगबलश्रुतैः ॥ नारुंतुदःस्यान्न क्रूरो न तीक्ष्णो नोपतापवान् ॥ हेनार्शीर्षेन्न तु फले पापं पापेऽपि नाचरेत् ॥ परस्य दंडं नोद्यच्छेत्क्रुद्धोनैनं निपातयेत् ॥ अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वाशासनार्हाद्विनाय सः ॥ नृत्यवादित्रगीतादिर्नोल्बणां नाचरेत्क्रियां ॥ प्रसिद्धकेशवाग्वेषशमसांत्वपरायणः ॥ ऊर्ध्वं नाभेः शरीरस्य स्पृशेन्नाधरवाससा ॥ न कुर्यान्मिथुनीभूय शौचंप्रति विलंबनं ॥ नासंवृतमुखो हास्यक्षवोद्गारविजृंभणं ॥ पाणिद्वयेन युगपत्कंडूयेन्नात्मनः शिरः ॥ वहेन्न भारं शिरसा युगपच्चाग्निवारिणी ॥ नासिकां न विकुष्णीयाद्दशनान्न विघट्टयेत् ॥ कुर्याद्विलेखनच्छेदभेदास्फोटनमर्दनं ॥ नाकार्ये न च कार्येऽपि मुखांगनखवादनं ॥ पादं पादेन नाक्रामेन्न कंडूयेन्न शौचयेत् ॥ न कांस्यभाजने तौ च नोपविष्टः प्रसारयेत् ॥ अभीक्ष्णं निर्मलान् दध्यान्नखपादमलाशयान् ॥ नासमिद्धमुपासीत हुताशं नैव चाशुचिः ॥ नानुवातं न विहतो न क्लांतो नान्यमानसः ॥ धमेन्नास्येन न स्कंदे[3]न्नाधःकुर्यान्न[4] पादतः ॥ सततं न निरीक्षेत चलसूक्ष्माप्रियाणि च ॥ नाप्रशस्तं न विण्मूत्रं न दर्पणमसमार्जितं ॥ उद्यंतमस्तमायांतं तपंतं प्रतिमागतं ॥ उपरक्तं च भास्वंतं वाससा वा तिरोहितं ॥ नान्यदप्यतितेजस्वि न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखं ॥ स्त्रियं स्रवंतीं नोदक्यां न नग्नां नान्यसंगतां ॥ न पानभोजनस्वमक्षुतजृंभासुखासने ॥ शयीत नैकशयने न चाश्नीयात्तया सह ॥ तामनीर्ष्यश्च गोपायेत्स्वैरिणी नाशयेद्गृहं ॥ नोच्छिष्टस्तारकाराहुतुहिनांशुदिवाकरान् ॥ पश्येन्न यायान्न पठेन्न स्वप्यान्न स्पृशेच्छिरः ॥ पाययंतीं चरंतीं वा नान्यस्मै गां निवेदयेत् ॥ अर्केंदुपरिवेषोल्काशतक्रतुधनूंषि च ॥ नान्यदेवार्चने कर्म कुर्याद्धावेन्न वर्षति ॥ तिथिं प-

---

१ पातर्किनि २ गीतादिना उल्बणामितिपदच्छेदः ३ नावकिरेत ४ चेतिपाठः ५ अथरजःस्वला ॥ स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयीमलीनी पुष्पवत्यपि ॥ ऋतुमत्यप्युदक्यापीत्यमरः

क्षस्य न ब्रूयान्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् ॥ आत्मनो जन्मलग्नर्क्ष-
धनसारं गृहे मलं ॥ प्रकाशयेन्नावमानं न च निःस्नेहतां प्रभोः ॥ पु-
रोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान् ॥ अनृजुः क्षवथूद्गारकासस्वप्नान्नमै-
थुनं ॥ सशब्दमनिलं हस्तभ्रूनेत्रोत्क्षेपवादितां ॥ कूलच्छायां सुरापानं
व्यालदंष्ट्रिविषाणिनः ॥ हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः ॥ सं-
ध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वप्नाध्ययनचिंतनं ॥ आरोग्यजीवितैश्वर्यविद्यासु-
स्थितिदानितां ॥ तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयं ॥ मद्या-
तिसक्तिं विश्रंभस्वातंत्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥ नैकाहमप्यधिवसेद्वास्तु
तच्छास्त्रगर्हितं ॥ न देशं व्याधिबहुलं नावैद्यं नाप्यनायकं ॥ नाधर्मि
जनभूयिष्ठं नोपसृष्टं न पर्वतं ॥ वसेत्प्राज्यांबुभैषज्यसमित्पुष्पतृणें-
धने ॥ सुभिक्षक्षेमरम्यांते पंडितैर्मंडिते पुरे॥ नरामराणां सिद्धानां शा-
स्त्राणां चाजिगुप्सकः ॥ आराधकस्त्रिवर्गस्य यथायोग्यं जनस्य च ॥
दश धर्मपथान् रक्षन् जयेच्चाभ्यंतरानरीन् ॥ हिंसा[३]स्तेयान्यथाकामं पै-
शून्यं परुषानृतं ॥ संभिन्नालापं व्यापादमभिध्यां दृग्विपर्ययं ॥ पापं
कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥ परोपघातक्रियया वर्जयेदर्जनं
श्रियः ॥ अर्थानां बह्वनर्थानामदाताऽपि ह्यसंभवात् ॥ स्वर्गापवर्गविभ-
वानयत्नेनाधितिष्ठति ॥ सायं भुक्त्वा लघु हितं समाहितमनाः शुचिः ॥
शास्तारमनुसंस्मृत्य स्वशय्यां चाथ संविशेत् ॥ देशे शुचावनाकीर्णे
हित्राप्तपरिचारकः ॥ युक्तोपधानं स्वास्तीर्णं विस्तीर्णाविषमं सुखं ॥
जानुतुल्यं मृदु शुभं सेवेत शयनासनं ॥ प्राग्दक्षिणशिराः पादावकु-
र्वाणो गुरून् प्रति ॥ पूर्वापरनिशाभागे धर्ममेवानुचिंतयेत् ॥ आददीत
सदा देहादिरथं सारमसारतः ॥ बिभ्यत्प्रतिक्षणं मृत्योरयथातथचेष्टि-
तात् ॥ आरोग्यविभवप्रज्ञावयोधर्मक्रियावतः ॥ सुखमायुर्हितं चोक्तं

---

१ कूलं।धस्तच्छायां २ कलहमितियावत् ३ प्राणिवधः । चौर्यं । अगम्यागमनं । परस्याप्रत्यक्षं तद्दोषकीर्तनं । परस्यप्रत्यक्षंतद्दोषकीर्तनं । असत्यं । असत्प्रलापः । परानिष्टचिंतनं । परस्वापहारेच्छा । आप्तवाक्येष्वप्रमाणबुद्धिरिति हिंसादीनां क्रमात्पर्यायाः ॥

विपरीतं विपर्यये ॥ सर्वतेजोनिधानं हि नृपइत्युच्यते भुवि ॥ अदूषयन्मनस्तस्माद्भक्तिमांस्तमुपाचरेत् ॥ पर्यंस्तिकोपाश्रयकोपहाससंविवादनिष्ठीवनजृंभणानि ॥ सर्वाः प्रकृत्यभ्यधिकाश्च चेष्टास्तत्संन्निधाने परिवर्जयेत्तु ॥ सर्वांश्च्ववस्था विविधाश्च तास्ताः सम्यक् समीक्ष्यात्महितं विदध्यात् ॥ अन्योऽपि यः कश्चिदिहास्ति मार्गो हितोपदेशेषु भजेत तं च ॥ इति चरितमुपेतः सर्वजीवोपजीव्यः प्रथितपृथुगुणौघो रक्षितो देवताभिः ॥ समधिकशतजीवी निर्वृतः पुण्यकर्मा व्रजति सुगतिनिष्ठो देहभेदेऽपि तुष्टिं ॥ इति दिनचर्यानाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ कालो हि नाम भगवाननादिनिधनो यथोपचितकर्मानुसारी यदनुरोधादादित्यादयः खादयश्च महाभूतविशेषास्तथातथा विपरिणमंतो जन्मवतां जन्ममरणस्यर्तुरसवीर्यदोषदेहबलव्यापत्संपदां च कारणत्वं प्रत्ययतां प्रतिपद्यंते ॥ स मात्राकाष्ठाकलानाडिकामुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनवर्षभेदेन द्वादशधा विभज्यते ॥ तत्राक्षिनिमेषो मात्रा ॥ ताः पञ्चदश काष्ठा ॥ तास्त्रिंशत्कला ॥ ताः सदशभागा विंशतिर्नाडिका ॥ नाडिकाद्वयं मुहूर्तश्च ॥ ते तुल्यरात्रिंदिवे राशिभागे चत्वारः पादोना यामः ॥ तैश्चतुर्भिरहो रात्रिश्च ॥ पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः ॥ पक्षद्वयं मासः ॥ स शुक्लांतः ॥ तैर्मार्गशीर्षादिभिर्द्विसंख्यैः क्रमाद्धेमंतशिशिरवसंतग्रीष्मवर्षाशरदाख्याः षडृतवो भवति ॥ तेषु शिशिरादयस्त्रयो रवेरुदगयनमादानं च शेषा दक्षिणायनं विसर्गश्च ॥ तावादानविसर्गौ वर्षं ॥ तयोरादानमाग्नेयं॥ तस्मिन् खलु कालस्वभावमार्गपरिगृहीतोऽत्यर्थोष्णगभस्तिजालमंडलोऽर्कस्तत्संपर्काद्वायवश्च तीव्ररूक्षाः सोमजं गुणमुपशोषयंतो जगतः स्नेहमाददाना ऋतुक्रमेणोपजनितरौक्ष्याद्रू-

१ पर्यंकिका २ लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषइतिसुश्रुतः ॥

क्षान् रसांस्तिक्तकषायकटुकानभिप्रबलयंतो नृणां दौर्बल्यमावहंति
॥ विसर्गस्तु सौम्यः ॥ तस्मिन्नपि कालमार्गमेघवातवर्षाभिहतप्रभा-
वे दक्षिणायनगेऽर्के शशिनि चाव्याहतबले शिशिराभिर्भाभिः शश्वदा-
प्यायमाने माहेंद्रसलिलप्रशांतसंतापे जगत्यरूक्षा रसाःप्रवर्द्धंतेऽम्ल-
लवणमधुरा यथाक्रमं बलं चोपचीयते नृणामिति॥ भवति चात्र ॥ हे-
मंते शिशिरे चाग्र्यं विसर्गादानयोर्बलं ॥शरद्वसंतयोर्मध्यं हीनं वर्षानिदा
घयोः ॥ धूमधूम्रा रजोमंदास्तुषाराविलमंडलाः ॥ दिगादित्या मरुच्छै-
त्यादुत्तरो रोमहर्षणः ॥ रोध्रप्रियंगुपुन्नागलवल्यः कुसुमोज्वलाः ॥ दृ-
प्ता गजाजमहिषवाजिवायससूकराः ॥ हिमानीपटलच्छन्ना लीनमीन-
विहंगमाः ॥ नद्यः सबाष्पाः सोष्माणः कूपापश्च हिमागमे ॥ देहोष्मा-
णो विशंतोऽतः शीते शीतानिलाहताः॥ जठरे पिंडितोष्माणं प्रबलं कुर्वते
ऽनलं ॥ विसर्गे बलिनां प्रायः स्वभावादिगुरु क्षमं ॥ बृंहणान्यन्नपा-
नानि योजयेत्तस्य युक्तये ॥ अनिंधनोऽन्यथा सीदेदत्युदीर्णतयाऽ
थवा ॥ धातूनपि पचेदस्य ततस्तेषां क्षयान्मरुत् ॥ तेजःसहचरः कु-
प्येच्छीतः शीते विशेषतः ॥ अतो हिमे भजेत्स्निग्धान्स्वाद्वम्ललव-
णान् रसान् ॥ बिलेशयौदकानूपप्रसहानां भृतानि च ॥ मांसानि गुडपि-
ष्टोत्थमद्यान्यभिनवानि च ॥ माषेक्षुक्षीरविकृतिवसातैलनवौदनान् ॥
व्यायामोद्वर्तनाभ्यंगस्वेदधूमांजनातपान् ॥ सुखोदकं शौचविधौ भू-
मिगर्भगृहाणि च ॥ सांगारयानां शय्यां च कुथकंबलसंस्तृतां ॥ कुं-
कुमेनानुदिग्धांगोऽगुरुणा गुरुणाऽपि वा ॥ लघूष्णैः प्रावृतः स्वप्यात्का-
लेधूपाधिवासितः ॥ पीनांगनांगसंसर्गनिवारितहिमानिलः ॥ शिशिरे
शीतमधिकं मेघमारुतवर्षजं॥ रौक्ष्यं चादानजं तस्मात्कार्यः पूर्वोऽधिकं
विधिः ॥ वसंते दक्षिणो वायुराताम्रकिरणो रविः ॥ नवप्रवालत्वक्प्र-
च्छन्नाः पादपाः ककुभोऽमलाः ॥ किंशुकाशोकचूतादिवनराजिविराजि-

१ हिमानी हिमसंहतिरित्यमरः २ दिशः

ताः॥ कोकिलालिकुलालापकलकोलाहलाकुलाः॥ शिशिरे संचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ॥ तदा प्रबाधमानोऽग्निं रोगान्प्रकुरुते बहून् ॥ अतोऽस्मिंस्तीक्ष्णवमनधूमगंडूषनावनं ॥ व्यायामोद्वर्तनक्षौद्रयवगोधूमजांगलान् ॥ सेवेत सुहृदुद्यानयुवतीश्च मनोरमाः ॥ स्नातः स्वलंकृतः स्रग्वी चंदनागुरुरूषितः ॥ विचित्रामत्रविन्यस्तान् सहकारोत्पलांकितान् ॥ निर्गदांश्चासवारिष्टसीधुमार्द्वीकमाधवान् ॥ कथितं मुस्तशुंठ्यंबु सारांबु क्षौद्रवारि वा ॥ गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरांस्त्यजेत् ॥ ग्रीष्मेऽतसीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुर्दीप्तदीपिताः ॥ दिशो ज्वलंति भूमिश्च मारुतो नैर्ऋतः सुखः ॥ पवनातपसं[2]स्वेदैर्जंतवो ज्वरिताइव ॥ तापार्ततुंगमातंगमहिषैः कलुषीकृताः ॥ दिवाकरकरांगारनिकरक्षपितांभसः ॥ प्रवृद्धरोधसो[3] नद्यश्छायाहीना महीरुहाः ॥ विशीर्णजीर्णपर्णाश्च शुष्कवल्कलतांकिताः॥ आदत्ते जगतः स्नेहांस्तदादित्यो भृशं यतः ॥ व्यायामातपकट्वम्ललवणोष्णं त्यजेदतः ॥ मद्यं न सेव्यं स्वल्पं वा सेव्यं सुबहुवारि वा ॥ अन्यथा शोषशैथिल्यदाहमोहान्करोति तत् ॥ नवमृद्भाजनस्थानि हृद्यानि सुरभीणि च ॥ पानकानि समंथानि सिताढ्यानि हिमानि च ॥ स्वादुशीतं द्रवं चान्नं जांगलान्मृगपक्षिणः ॥ शालिक्षीरघृतद्राक्षानारिकेरांबुशर्कराः ॥ तालवृंतानिलान् हारान् स्रजः सकमलोत्पलाः ॥ तन्वीर्मृणालवलयाः कांताश्चंदनरूषिताः ॥ सरांसि वापीः सरितः काननानि हिमानि च ॥ सुरभीणि निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥ निष्पतद्यंत्रसलिले स्वप्याद्धारागृहे दिवा ॥ रात्रौ चाकाशतलके सुगंधिकुसुमास्तृते ॥ कर्पूरचंदनार्द्रांगो विरतानंगसंगमः ॥ वर्षासु वारुणो वायुः सर्वसस्यसमुद्गमः॥ भिन्नेंद्रनीलनीलाभ्रवृंदमंदाविलं नभः ॥ दीर्घिका नववार्योघमग्नसोपानपंक्तयः ॥ वारिधाराभृशाघातविकाशितसरोरुहाः ॥ सरितः सा-

१ अरुणाभिप्रकाशिताः ॥ २ संश्लेषैरितिपाठः ३ कूलं रोधश्च तीरं चेत्यमरः

गराकारा भूरव्यक्तजलस्थला ॥ मंद्रस्तनितजीमूतशिखिदर्दुरनादिता ॥ इंद्रगोपधनुःखंडविद्युदुद्योतदीपिता ॥ परितः श्यामलतृणा शिलींध्रकुटजोज्ज्वला ॥ तदाऽऽदानाबले देहे मंदेऽग्नौ बाधिते पुनः ॥ वृष्टिभूबाष्पतोयाम्लपाकदुष्टैश्चलादिभिः ॥ बस्तिकर्म निषेवेत कृतसंशोधनक्रमः ॥ पुराणशालिगोधूमयवान् यूषरसैः कृतैः ॥ निर्गदं मदिरारिष्टमाद्वीकं स्वल्पमंबु वा ॥ दिव्यं क्वथितकूपोत्थं चौंडयं सारसमेववा ॥ वृष्टिवाताकुले त्वन्हि भोजनं क्लेदवातजित् ॥ परिशुष्कं लघु स्निग्धमुष्णाम्ललवणं भजेत् ॥ प्रायोऽन्नपानं सक्षौद्रं संस्कृतं च घनोदये ॥ असरीसृपभूबाष्पशीतमारुतशीकरं ॥ साग्नियानं च भवनं निर्दंशमशकोंदुरं ॥ प्रघर्षोद्वर्तनस्नानधूमगंधागुरुप्रियः ॥ यायात्करेणुमुख्याभिश्चित्रस्रग्वस्त्रभूषितः ॥ नदीजलोदमंथाहःस्वप्नातिद्रवमैथुनं ॥ तुषारपादचरणव्यायामार्ककरांस्त्यजेत् ॥ शरदि व्योम शुभ्राभ्रं किंचित्पंकांकिता मही ॥ प्रकाशकाशसप्ताव्हकुमुदा शालिशालिनी ॥ विक्षिप्ततीक्ष्णकिरणो मेघौघविगमाद्रविः ॥ बभ्रुवर्णोऽतिविमलाः क्रौंचमालाकुला दिशः ॥ कमलांतरसल्लीनमीनहंसांसघट्टनैः ॥ तरंगभंगतुंगानि सरांसि विमलानि च ॥ वर्षाशीतोचितांगानां सहसैवार्करश्मिभिः ॥ तप्तानां संचितं पूर्वं तदा पित्तं प्रकुप्यति ॥ शस्तं तिक्तहविःपानं विरेकोऽस्रस्रुतिः सदा ॥ शीतं लघ्वन्नपानं च कषायस्वादुतिक्तकं ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गसितामधु ॥ पटोलामलकं द्राक्षा जांगलं क्षुद्वतां भृशं ॥ दिवा दिवाकरकरैर्निशाकरकरैर्निशि ॥ संतप्तं ल्हादितं तोयमगस्त्येनाविषीकृतं ॥ निर्मलं शुचि कालेन पक्वं पानेऽमृतोपमं ॥ हंसौघपक्षविक्षेपभ्रमभ्रमरपंक्तिषु ॥ सुसरोरुहसेव्यासु सरसीषु प्लवेत च ॥ लघुशुद्धांबरस्रग्वी शीतोशीरविलेपनः ॥ सेवेत चंद्रकिरणान्प्रदोषे

---

१ हंसांगघट्टनैरितिपाठः २ कुष्ठचिकित्सितोक्तं ।

सौधमाश्रितः ॥ तृप्तिदव्यातपक्षारवसातैलपुरोनिलान् ॥ तीक्ष्णमद्यदिवास्वप्नतुषारांश्च विवर्जयेत् ॥ नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ॥ ऋत्वोरंत्यादिसप्ताहावृतुसंधिरिति स्मृतः ॥ तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ॥ असात्म्यजा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात् ॥ ऋतुष्वेवंविधेष्वेव विधिः स्वास्थ्ये च देहिनां ॥ निर्दिश्यतेऽन्यरूपेषु विरुद्धज्ञानिको विधिः ॥ मासराशिस्वरूपाख्यमृतोर्यल्लक्षणत्रयं॥ यथोत्तरं भजेच्चर्यां तत्र तस्य बलादिति ॥ इति ऋतुचर्यानाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातो रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवतृट्क्षुधां ॥ निद्राकासश्रमश्वासजृंभाश्रुच्छर्दिरेतसां॥अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तरुक्क्लमाः॥वातमूत्रशकृत्संगदृष्टयग्निवधहृद्गदाः ॥ स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ॥ पानानि बस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनं ॥ शकृतः पिंडिको[1]द्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः॥ऊर्ध्ववायुः परीकर्तो[2] हृदयस्योपरोधनं ॥ मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृताः ॥ अंगभंगाश्मरीबस्तिमेंढ्रवंक्षणवेदनाः ॥ स्युर्मूत्रनिरोधात्पूर्वे च प्रायो रोगास्तदौषधं ॥ वर्त्यभ्यंगावगाहाश्च स्वेदनं बस्तिकर्म च ॥ अन्नपानं च विड्भेदि विड्रोधोत्थेषु यक्ष्मसु ॥ मूत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्ताच्छस्यते घृतं ॥ जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयं॥ अवपीडकमेतच्च संज्ञितं धारणात्पुनः॥ उद्गारस्यारुचिः कंपो विबंधो हृदयोरसोः ॥ आध्मानकासहिध्माश्च हिध्मावत्तत्र भेषजं॥ शिरोर्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तंभार्दितं क्षुतेः॥तीक्ष्णधूमांजनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः ॥ प्रवर्तयेत्क्षुतिं सक्तां स्वेदाभ्यंगौ च शीलयेत् ॥ योज्यं वातघ्नमन्नं च घृतं चोत्तरभक्तकं ॥ शोषांगसादबाधिर्यसंमोहभ्र-

१ जंघायाःपश्चिमे भागे पिंडिकाकृति मांसं पिंडिका तस्याउद्वेष्ट्यमानाया इव दुःखं
२ गुदे परिकर्त्तनवत्पीडा

मत्हृद्गदाः ॥ तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः ॥ अंगभंगा-
रुचिग्लानिकार्श्यशूलभ्रमाः क्षुधः ॥ तत्र योज्यं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं
च भोजनं ॥ निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृंभिकाः ॥ अंगमर्दश्च
तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च॥कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदा-
मयाः॥शोषो हिध्मा च कार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः॥ गुल्महृद्रोग-
संमोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात् ॥ हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रि-
याक्रमः ॥ जृंभायाः क्षववद्रोगाः सर्वश्चानिलजिद्विधिः ॥ पीनसाक्षि-
शिरोहृद्रुङ्मन्यास्तंभारुचिभ्रमाः॥सगुल्मा बाष्पतस्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रि-
याः कथाः ॥ विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकंडूपांड्वामयज्वराः ॥ सकासश्वासहृ-
ल्लासव्यंगश्वयथवो वमेः ॥ गंडूषधूमावाहारं रूक्षं भुक्त्वा तदुद्वमः ॥
व्यायामः स्रुतिरस्रस्य शस्तं चात्र विरेचनं ॥सक्षारलवणं तैलमभ्यंगार्थं
च शस्यते ॥ शुक्रात्तत्स्रवणं गुह्यवेदनाश्वयथुज्वराः ॥ हृद्व्यथामूत्रसं-
गांगभंगवृद्ध्यश्मषंढताः॥ताम्रचूडसुराशालिबस्त्यभ्यंगावगाहनं॥बस्ति
शुद्धिकरैः सिद्धं भजेत्क्षीरं प्रियाः स्त्रियः[1] ॥ तृट्शूलार्त्तं त्यजेत्क्षीणं
विड्वमं वेगरोधिनं ॥ रोगाः सर्वेऽपि जायंते वेगोदीरणधारणैः ॥ नि-
र्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान्प्रति ॥ तत्रश्चानेकधा प्रायः पवनो
यत्प्रकुप्यति ॥ अन्नपानौषधं तस्य युंजीतातोऽनुलोमनं ॥ तेषु तेषु
विकारेषु यथास्वं च चिकित्सितं ॥ क्रमादपंकेऽपि मणौ पंकोऽ
वश्यं भवेद्यतः ॥ उत्तिष्ठेत यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ॥ च-
यकाष्ठामुपारुह्य कुर्वते ते ह्युपेक्षिताः ॥ प्रायशः सुचिरेणापि भेष-
जद्वेषिणो गदान् ॥ अतिस्थौल्याग्निसदनकुष्ठमेहहतौजसः ॥ स्रो-
तोरोधाक्षविभ्रंशश्वासश्वयथुपांडुताः ॥ आमोरुस्तंभजठरकृच्छ्रालस-
कदंडकान् ॥ तृप्तिभ्रमीलकालस्यग्रहण्यर्शोभगंदरान् ॥ प्लीह-
विद्रधिवीसर्पमदसंन्यासपीनसान् ॥ छर्दिगंडकृमिग्रंथितंद्रादुःस्वप्न-

---

१ वेगोदीरणधारणात्

दर्शनं ॥ कंठामयान्मूर्द्धरुजं प्रणाशं बुद्धिनिद्रयोः ॥ तेजोवर्ण-
बलानां च तृप्यतो बृंहणैरपि ॥ उचितैरपि चाहारैर्यस्मादस्य व-
र्हति न ॥ दोषोपलिप्तवदना रसं रसवहाः शिराः ॥ वमनादीनतो
युंज्यात्स्वस्थस्यैव यथाविधि ॥ दोषाः कदाचित्कुप्यंति जिता
लंघनपाचनैः ॥ ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ य-
थाक्रमं यथायोगमतऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ रसायनानि सिद्धानि वृष्य-
योगांश्च कालवित् ॥ भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्बृंहणं क्रमात् ॥ शालि-
षष्टिकगोधूममुद्गमांसघृतादिभिः ॥ हृद्यदीपनभैषज्यसंयोगाद्रुचिप-
क्तिदैः ॥ साभ्यंगोद्वर्तनस्नाननिरूहस्नेहबस्तिभिः ॥ तथा स लभ-
ते शर्म सर्वपावकपाटवं ॥ धीवर्णेंद्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः ॥
ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभंगादिसंभवाः ॥ कामक्रोधभयाद्याश्च ते
स्युरागंतवो गदाः ॥ त्यागः प्रज्ञापराधानामिंद्रियोपशमः स्मृतिः ॥
देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्त्तनं ॥ अथर्वविहिता शांतिः प्र-
तिकूलग्रहार्चनं ॥ भूताद्यस्पर्शनोपायो निर्दिष्टश्च पृथक्पृथक् ॥
अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेषः प्रदर्शितः ॥ निजागंतुविकाराणामुत्पन्ना-
नां च शांतये ॥ शीतोद्भवं दोषचयं वसंते विशोधयन् ग्रीष्मजम-
भ्रकाले ॥ घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजान्न
जातु ॥ नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ॥दाता
समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ अर्थेष्वलभ्येष्व
कृतप्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्सु ॥जितेंद्रियं नौनुतपंति रोगास्तत्का-
लयुक्तं यदि नास्ति दैवं॥ कालोऽनुकूलो विषया मनोज्ञा धर्म्याः क्रियाः
कर्म सुखानुबंधि ॥ सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिर्भवंति धीरस्य सदा
सुखाय ॥ इति रोगानुत्पादनीयो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ जीवनं तर्प-

---

१ नानुपतंतीतिपाठः

णं हृद्यं ल्हादि बुद्धिप्रबोधनं ॥ तन्वव्यक्तरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोपमं ॥ सूर्योद्गतप्रभुक्तत्वाल्लघु वातकफापहं ॥ शैत्यजीवनसौम्यत्वैः पित्तरक्तविषार्त्तिजित् ॥गंगांबु नभसो भ्रष्टं स्पृष्टं त्वर्केंदुमारुतैः ॥ हिताहितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजतस्थितं ॥ अक्लिन्नमविवर्णं वा तत्तोयं गांगमन्यथा ॥ सामुद्रं तन्न पातव्यं मासादाश्वयुजाद्विना ॥ खातधौतशिलापृष्ठवस्त्रादिभ्यः स्रुतं जलं ॥ हेममृन्मयपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ॥ तदभावे च भूमिष्ठमांतरिक्षानुकारि यत् ॥ श्वेते कषायं तत्स्वादु कृष्णे तिक्तं च पांडुरे॥ नीले कषायमधुरं देशे लवणमूषरे॥ सक्षारं कपिले मिश्रं मिश्रेऽथांबुगुणाधिके ॥ मधुरं लवणाम्लं तु भवेद्भूमिगुणाधिके ॥ तेजोधिके तिक्तकटु कषायं पवनाधिके ॥ दिव्यानुकारि त्वव्यक्तरसत्वात्खगुणाधिके ॥ शुचिपृथ्वसितश्वेते देशे चार्कानिलाहतं ॥ कौपसारसताडागचौंड्यप्रास्रवणौद्भिदं[2] ॥ वापीनदीतोयमिति तत् पुनः स्मृतमष्टधा ॥ सक्षारं पित्तकृत्कौपं दीपनं नातिवातलं ॥ सारसं स्वादु लघु च ताडागं गुरु वातलं ॥ चौंड्यं तु पित्तलं दोषहरं प्रस्रवणोदकं ॥ औद्भिदं स्वादु पित्तघ्नं स्वादु वापीजलं लघु ॥ नादेयं वातलं रूक्षं कटुकं च तथाऽऽदिशेत् ॥ धन्वानूपमहीध्राणां सामिप्याद्गुरुलाघवं ॥ पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ॥ पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ॥ उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥ हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ताएव च स्थिराः ॥ कृमिश्लीपदहृत्कंठशिरोरोगान्प्रकुर्वते[1] ॥ प्राच्यावंत्यपरांतोत्था दुर्नामानि[1] महेंद्रजाः ॥ उदरश्लीपदातंकान्[1] सह्यविंध्यभवाः पुनः॥ कुष्ठपांडुशिरोरोगान्[1] दोषघ्न्यः पारियात्रजाः ॥ बलपौरुषकारिण्यः[1] सागरांबु त्रिदोषकृत् ॥ कीटाहिमूत्रविट्कोथतृणजा-

१ तत्पेयमितिपाठः २ स्वयंविशीर्णशैलश्वभ्रंचौंडिः तत्संबंधिचौंड्यं ३ तथेतिपाठः

लोत्कराविलं ॥पंकपंकजशैवालहतपर्णादिसंस्तृतं ॥ सूर्येंदुपवनादृष्टं जुष्टं च क्षुद्रजंतुभिः ॥अभिवृष्टं विवर्णं च कलुषं स्थूलफेनिलं ॥ विरसं गंधवत्तप्तं दंतग्राह्यतिशैत्यतः ॥ अनार्त्तवं च यद्दिव्यमार्त्तवं प्रथमं च यत्॥लूतादितंतुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितं॥ तत्कुर्यात्स्नानपानाभ्यां तृष्णाऽऽध्मानोदरज्वरान् ॥ कासाग्निसादाभिष्यंदकंडूगंडादिकानतः ॥ तद्वर्जयेदभावे वा तोयस्यान्यस्य शस्यते॥घनवस्त्रपरिस्रावैः क्षुद्रजंतुभिरक्षणं ॥ व्यापन्नस्यास्य तपनमग्न्यर्कायसपिंडकैः ॥ पर्णीमूलविसग्रंथिमुक्ताकतकशैवलैः॥ वज्रगोमेदकाभ्यां वा कारयेत्तत्प्रसादनं ॥ पाटलाकरवीरादिकुसुमैर्गंधनाशनं ॥पानीयं[1] न तु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे॥ अजीर्णे कथितं चामे पक्वे जीर्णेऽपि नेतरत्॥शीते विधिरयं तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् ॥ पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव च तन्मयं ॥ अतोऽत्यंतनिषेधेऽपि न कचिद्वारि वार्यते ॥ तस्य शोषांगसादाद्या मृत्युर्वा स्यादलाभतः ॥ न हि तोयाद्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्य च ॥ केवलं सौषधं पक्वमाममुष्णं हितं च तत् ॥ समीक्ष्य मात्रया युक्तममृतं विषमन्यथा ॥ अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितं ॥ प्रयाति पित्तश्लेष्मत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ॥ वर्द्धयत्यामतृण्निद्रातंद्राऽऽध्मानांगगौरवं ॥ कासाग्निसादहृल्लासप्रसेकश्वासपीनसान् ॥ पाके स्वादु हिमं वीर्ये तदुष्णमपि योजितं ॥ तस्मादयोगपानेन लाघवान्न वियोजयेत् ॥ आमविष्टब्धयोः कोष्णं निष्पिपासोप्यपः पिबेत् ॥ यावत्यः क्लेदयंत्यन्नमतिक्लेदोऽग्निनाशनः ॥ विबद्धः कफवाताभ्यां मुक्तामाशयबंधनः ॥ पच्यते क्षिप्रमाहारः कोष्णतोयद्रवीकृतः ॥ अनवस्थितदोषाग्नेर्व्याधिक्षीणबलस्य च ॥ नाल्पमप्याममुदकं हितं तद्धि त्रिदोषकृत् ॥ तेजसः प्रतिपक्षत्वान्मंदाग्निर्वर्जयेज्जलं ॥ सर्व-

१ पानीयं जलं न पानीयं न पेयं

मेव तथा स्यंदप्लीहविद्रधिगुल्मिनः ॥ पांडूदरातिसारार्शोग्रहणीशोष-
शोफिनः ॥ काममल्पमशक्तौ तु पेयमौषधसंस्कृतं ॥ ऋते शर-
न्निदाघाभ्यां पिबेत्स्वस्थोऽपि चाल्पशः ॥ भक्तस्यादौ जलं पीतम-
ग्निसादं कृशांगतां ॥ अंते करोति स्थूलत्वमूर्ध्वं चामाशयात्क-
फं ॥ मध्ये मध्यांगतां साम्यं धातूनां जरणं सुखं ॥ शीतं मदा-
त्ययग्लानिमूर्च्छाच्छर्दिश्रमभ्रमान् ॥ तृष्णोष्मदाहपित्तास्रविषाण्यं-
बु निहंति तत् ॥ क्षीणपादत्रिभागार्द्धं देशर्तुगुरुलाघवात् ॥ क्वथि-
तं फेनरहितमवेगममलं हितं ॥ हिध्माऽऽध्मानानिलश्लेष्मतृट्कास-
श्वासपीनसे ॥ पार्श्वशूलाममेदःसु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥ दीपनं पा-
चनं कंठ्यं लघु बस्तिविशोधनं ॥ पाषाणरूप्यमृद्धेमजतुतापाकता-
पितं ॥ पानीयमुष्णं शीतं वा त्रिदोषघ्नं तृडर्तिजित् ॥ लघ्वरूक्षं क्रु-
मघ्नं च तोयं क्वथितशीतलं ॥ संसर्गे पित्तकफयोः सन्निपाते च श-
स्यते ॥ तोयं वन्हिगुणभ्रष्टं पाकेऽम्लं सर्वदोषकृत् ॥ भवेत्पर्युषितं
तद्वत्तोयं तु करकोद्भवं ॥ अतिशैत्यगुरुस्थैर्यसंघातैः कफवातकृत् ॥
चंद्रकांतभवं रक्षोविषपित्तज्वरापहं ॥ दृष्टिमेधावपुःस्थैर्यकरं स्वादु
हिमं लघु ॥ नारिकेलोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ॥ तृष्णापि-
त्तानिलहरं दीपनं बस्तिशोधनं॥वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे॥
इति तोयवर्गः॥गव्यं माहिषमाजं च कारभं स्त्रैणमाविकं॥ऐभमैकशफं
चेति क्षीरमष्टविधं स्मृतं ॥ स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्द्धनं ॥
वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलं ॥ प्रायः पयोऽत्रगव्यं तु जी-
वनीयं रसायनं ॥ क्षतक्षीणहितं मेध्यं वर्ण्यं स्तन्यकरं सरं ॥ श्रमभ्रम-
मदालक्ष्मीश्वासकासाधितृट्क्षुधः ॥ जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च
नाशयेत् ॥ हितमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमं ॥ अल्पांबुपा-
नव्यायामकटुतिक्ताशनैर्लघु ॥ आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसार-
जित् ॥ ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु॥शस्तं वातकफानाहकृमि-

शोफोदरार्शसां ॥ मानुषं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित्॥तर्पणाश्चो-
तनैर्नस्यैरह्यं तूष्णासाविकं ॥ वातव्याधिहरं हिध्माश्वासपित्तकफप्र-
दं ॥ हस्तिन्याः स्थैर्यकृद्गाढमुष्णं त्वैकशफं लघु ॥ शाखावातहरं साम्ल-
लवणं जडताकरं ॥ पयोऽभिष्यंदि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा ॥
विना तु वनितास्तन्यमाममेव तु तद्धितं ॥ भवेद्गरीयोऽतिशृतं धारो-
ष्णममृतोपमं ॥ पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वाभिष्यंदि तद्भृशं ॥ अ-
चेष्टया च प्रादोषाद्गरीयः स्मृतमौषसं ॥ व्याख्यानस्तेन लघिमा चे-
ष्टावत्प्रकृतिष्वपि ॥ ह्रस्वेषु चातिदेहेभ्यो मांसेष्वप्येवमादिशेत्[1] ॥
अम्लपाकरसं ग्राहि गुरूष्णं दधि वातजित् ॥ मेदःशुक्रबलश्ले-
ष्मरक्तपित्ताग्निशोफकृत् ॥ रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्व-
रे ॥ पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च रूक्षं तु ग्रहणीगदे ॥ नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं
वसंतोष्णशरत्सु न ॥ नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं तन्नाघृतसितोपलं ॥ न
चानामलकं नापि [2]मंदं नो नित्यमन्यथा॥ ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपां-
डुभ्रमप्रदं ॥ तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ॥ शोफो-
दरार्शोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ॥ गुल्मप्लीहघृतव्यापद्गरपांड्वामयान्
जयेत् ॥ तद्वन्मस्तु सरं स्रोतःशोधि विष्टंभजिल्लघु ॥ शीतं स्वादु क-
षायाम्लं नवनीतं नवोद्धृतं ॥ यक्ष्माऽर्शोर्दितपित्तासृग्वातजिद्ग्राहि दी-
पनं ॥ क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ॥ शस्तं धीस्मृतिमे-
धाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषां ॥ बालवृद्धप्रजाकांतिसौकुमार्यस्वरार्थिनां ॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनां ॥ वातपित्तविषोन्मादशोषाल-
क्ष्मीज्वरापहं ॥ स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परं ॥ सहस्रवीर्यं
विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ मदापस्मारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षियोनि-
जान् ॥ पु[3]राणं जयति व्याधीन्व्रणशोधनरोपणं ॥ पूर्वोक्तांश्चाधिका-

१ सम्यगनिष्पन्नं (आदमुरें इति भाषायां) २ नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ॥ न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिकइति हेमाद्रावधिकःश्लोकः ३ दशवर्षस्थितं

न्कुर्याद्गुणांस्तदमृतोपमं ॥ तद्वच्च घृतमंडोऽपि रूक्षस्तीक्ष्णस्तनुश्च
सः ॥ बल्याः किलाटकूर्चीकातक्रपिंडकमोरणाः ॥ सक्षीरशाकपीयूषा
रोचना वन्हिसादनाः ॥ शुक्रनिद्राकफकरा विष्टंभिगुरुदोषलाः ॥
विद्याद्दधिघृतादीनां गुणदोषान्यथापयः ॥ गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे
निंदिते चाविसंभवे ॥ इति क्षीरवर्गः ॥ इक्षोरसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः
कफमूत्रकृत् ॥ वृष्यः शीतः पवनजिद्भुक्ते वातप्रकोपनः ॥ रक्त
पित्तप्रशमनः स्वादुपाकरसः सरः ॥ सोऽग्रे सलवणो दंतपीडितः
शर्करासमः ॥ मूलाग्रजंतुजुष्टादिपीडनान्मलसंकरात् ॥ किंचित्का-
लविधृत्या च विकृतिं याति यांत्रिकः ॥ विदाही गुर्विष्टंभी ते-
नासौ तत्र पौंड्रकः ॥ शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनु वांशिकः ॥ शतप
र्वककांतारनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ॥ सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः
किंचिद्विदाहिनः ॥ फाणितं गुर्वभिष्यंदि चयकृन्मूत्रशोधनं ॥ ना-
तिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥ प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमां-
सकफोऽपरः ॥ हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माग्निसादकृत् ॥ वृष्याः
क्षीणक्षतहिता रक्तपित्तानिलापहाः ॥ मत्स्यंडिकाखंडसिताः क्रमेण
गुणवत्तमाः ॥ तद्गुणा तिक्तमधुरा सैकषाया[३] हिमा लघुः ॥ त्रिदोष
घ्नी सिता काशेषुदर्भच्छदसंभवा ॥ दाहतृट्छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्नयः
सर्वशर्कराः ॥ शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ॥ इतीक्षुवर्गः ॥
चक्षुष्यं छेदि तृट्श्लेष्मविषहिध्माऽस्रपित्तनुत् ॥ कुष्ठमेहकृमिच्छ-
र्दिश्वासकासातिसारजित् ॥ व्रणशोधनसंधानरोपणं वातलं मधु ॥

१ दध्ना तक्रेण वा सहपाकात्पृथक्भूतघनद्रवभागं क्षीरं कूर्चीका ॥ से-
व पाकाद्विना क्षीरशाकः ॥ तयोर्घनभागः पृथग्भूतः किलाटः ॥ द्रवभागो मोरणः ॥
प्रसूतिदिनादारभ्यायावन्मलिनं घनं क्षीरं तावत्पीयूषः ॥ घनवस्त्रबद्धं स्वयं स्रुतद्रव-
भागं पिंडीभूतं तक्रं तक्रपिंडकइतिहेमाद्रिः २ अधौतगुडः ३ कषाया श्वासशर्करेति-
पाठः । श्वासो ह्रस्वशः (यमासा)

मधुरं कटुकं पाके तत्तुल्या मधुशर्करा ॥ उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्तं चोष्णैर्निहंति वत् ॥ विषान्वयत्वेन विषपुष्पेभ्योऽपि[1] यतो मधु ॥ कुर्वते ते स्वयं यच्च सविषा भ्रमरादयः ॥ प्रच्छर्दने निरूहे च मधूष्णं न निवार्यते ॥ अलब्धपाकमाश्वेव तयोर्यस्मान्निवर्त्तते ॥ गुरुरूक्षकषायत्वाच्छैत्याच्चाल्पं हितं मधु ॥ न हि कष्टतमं किंचित्तदजीर्णाद्यतो नरं ॥ उपक्रमविरोधित्वात्सद्यो हन्याद्यथा विषं ॥ नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥ दृष्ययोगैस्तोयुक्तं वृषतामनुवर्तते ॥ भ्रामरं पौत्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं च यथोत्तरं ॥[2] वरं जीर्णं च तेष्वंत्ये द्वे एव ह्युपयोजयेत्[3] ॥ इति मधुवर्गः ॥ तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ॥ त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च ॥ कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ॥ बद्धविट्कं कृमिघ्नं च संस्कारात्सर्वरोगजित् ॥ तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितश्रमाः ॥ आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः पुरा ॥ सतिक्तोषणमैरंडं तैलं स्वादु सरं गुरु ॥ वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरं ॥ रुक्शोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ॥ तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रं रक्तैरंडोद्भवं भृशं ॥ कटूष्णं सार्षपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहं ॥[4] उमाकुसुंभजं सोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृत् ॥ दंतीमूलकरक्षोघ्नकरंजारिष्टशिग्रुजं ॥ सुवर्चलेंगुदीपीलुशंखिनीनीपसंभवं ॥ सरलागुरुदेवाह्वशिंशुपासारजन्म च ॥ तुवरारुष्करोत्थं च तीक्ष्णं कटूर्ध्वपित्तकृत् ॥ अर्शःकुष्ठकृमिश्लेष्मशुक्रमेदोनिलापहं ॥ करंजनिंबजे तिक्ते नात्युष्णे तत्र निर्दिशेत् ॥ कषायतिक्तकटुकं सारलं व्रणशोधनं ॥ भृशोष्णतीक्ष्णकटुनी

---

१ सविषपुष्पेभ्यइतिपाठः २ वरं स्याद्भ्रामरं शुक्लं घृतवर्णं तु पौत्तिकं ॥ क्षौद्रं तु कपिलं प्रोक्तं तैलाभं माक्षिकं स्मृतं ॥ विशेषाद्रुवभिष्यंदि भ्रामरं स्वादु तर्पणं ॥ क्षौद्रं सतिक्तमधुरं लघु रूक्षं विशोधनं ॥ पौत्तिकं बृंहणं रूक्षं कफव्रणहितं लघ्विति हेमाद्रावधिकः पाठः ३ मंडः पुराणो विशदस्तीक्ष्णो रूक्षो लघुस्तनुरिति च ४ लघु पित्तास्रकृत्कोठकुष्ठार्शोव्रणजंतुजिदित्यष्टांगहृदयेऽधिकःपाठः

तौवरारुष्करोद्भवे ॥ विशेषात्कृमिकुष्ठघ्ने तथोर्ध्वाधोविरेचने ॥ अक्षातिमुक्तकाक्षोडनालिकेरमधूकजं ॥ त्रपुसैर्वारुकूष्मांडश्लेष्मातकपियालजं ॥ वातपित्तहरं केश्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलं ॥ पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवं ॥ तिलतैलं वरं तेषु कौसुंभमवरं परं ॥ वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ॥ मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि ताविव ॥ औलूकी शौकरी पाकहंसजा कुकुटोद्भवा ॥ वसा श्रेष्ठा स्वकर्मेषु कुंभीरमहिषोद्भवा ॥ काकमद्गुवसा तद्वत्कारंडोत्था च निंदिता ॥ शाखादमेदसां छागं हास्तिनं च वरावरे ॥ इति तैलवर्गः॥ दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदं॥सस्वादु तिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरं॥ सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्णकृल्लघु ॥ नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणं ॥ कृशस्थूलहितं रूक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनं ॥ वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥ गुरु तद्दोपजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ॥ नातितीक्ष्णमृदुस्वच्छघनं व्यापन्नमेव वा॥गुल्मोदरार्शोग्रहणीशोषहृत्स्नेहनी गुरुः ॥ सुराऽनिलघ्नी मेदोसृक्स्तन्यमूत्रकफावहा ॥ तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुस्तीक्ष्णा निहंति च ॥ शूलकासवमिश्वासविबंधाध्मानपीनसान्॥ शूलप्रवाहिकाशोफतृष्णाऽऽटोपार्शसां हितः॥ जगलः पाचनो ग्राही रूक्षस्तद्वच्च मेदकः ॥ बक्कसो हृतसारत्वाद्विष्टंभी दोषकोपनः ॥ नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या बैभीतकी सुरा ॥ व्रणेपांड्वामये कुष्टे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ विष्टंभिनी यवसुरा गुर्वी रूक्षा त्रिदोषला ॥ कौहली बृंहणी गुर्वी श्लेष्मलस्तु मधूलकः ॥ यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ॥ ग्रहणीपांडुकुष्ठार्शःशोष-

१ शालिपिष्टकृतं मद्यं २ श्वेतसुरा साच श्वेतपुनर्नवादिमूलयुक्तेन शालिपिष्टेन क्रियते ३ मद्याधःस्थितद्रवभागः ४ मद्याधःस्थितघनभागः ५ (बाकुसइति भाषयां) ६ क्वथितौषधैःकृतं मद्यं

शोफोदरज्वरान् ॥ हंति गुल्मकृमिप्लीन्हः कषायकटुवातलः ॥
मार्द्वीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरं ॥ अल्पपित्तानिलं पांडुमे-
हार्शःकृमिनाशनं ॥ अस्मादल्पांतरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ॥ शा-
र्करः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः ॥ सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौ-
डस्तर्पणदीपनः ॥ वातपित्तकरः शीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ॥ मेदः
शोफोदरार्शोघ्नस्तत्र पक्वरसो वरः ॥ छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो ॥ मे-
हपीनसकासजित् ॥ सुरासवस्तीक्ष्णमदः स्वादुस्तीक्ष्णोऽनिलाप-
हः ॥ मैरेयो मधुरो वृष्यः सरः संतर्पणो गुरुः ॥ धातक्यभिषुतो जी-
र्णो रूक्षो रोचनदीपनः ॥ द्राक्षासवो मधुसमः परमं स तु दीपनः ॥
मार्द्वीकसदृशः प्रोक्तो मृद्वीकेक्षुरसासवः ॥ समासादासवो हृद्यो वा
तलः स्वौषधानुगः ॥ द्राक्षेक्षुमाक्षिकं शालिरुत्तमा[2] व्रीहिपंचमाः ॥
मद्याकरा यदेभ्योऽन्यत्तन्मद्यप्रतिरूपकं ॥ गुणैर्यथोल्बणैर्विद्यान्म-
द्यमाकरसंकरात् ॥ रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं[3] वातानुलोमनं ॥ विदा-
हि भृशतीक्ष्णोष्णं हृद्यं रुचिकरं सरं॥ दीपनं शिशिरस्पर्शं पांडुदृक्कृ-
मिनाशनं ॥ गुडेक्षुमद्यमार्द्वीकशुक्तं लघु यथोत्तरं ॥ कंदमूलफलाद्यं
च तद्वद्विद्यात्तदासुतं ॥ शांडाकी[4] चासुतं चान्यत्कालाम्लं रोचनं
लघु ॥ धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलं ॥ श्रमक्लमहरं
रुच्यं दीपनं बस्तिशूलजित् ॥ शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफा-
पहं ॥ एभिरेव गुणैर्युक्ते सौवीरकतुषोदके ॥ कृमिहृद्रोगगुल्मार्शःपां-
डुरोगनिबर्हणे॥ते क्रमाद्वितुषैर्विद्यात्सतुषैश्च यवैः कृते॥इति मद्यवर्गः॥
मूत्रं गोऽजाविमहिषीगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवं ॥ पित्तलं रूक्षतीक्ष्णो
ष्णं लवणानुरसं कटु ॥ कृमिशोफोदरानाहशूलपांडुकफानिलान् ॥

---

१ अकथितौषधैः कृतं मद्यं २ उत्तमा मद्याकरा इतियोजना ३ कंदमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ॥ यत्र द्रवेऽभिषूयंते तच्छुक्तमभिधीयतइति ४ शाकमुद्गादिवटकसंधाने शांडाकी ५ शुक्तशांडाकीभ्यामितरत्तच्च पिण्याकादिकृतं

गुल्मारुचिविषश्वित्रकुष्ठार्शांसि जयेल्लघु ॥ विरेकास्थापनालेपस्वेदादिषु च पूजितं ॥ दीपनं पाचनं भेदि तेषु गोमूत्रमुत्तमं ॥ श्वासकासहरं छागं पूरणात्कर्णशूलजित् ॥ दद्यात्क्षारे किलासे च गजवाजिसमुद्भवं ॥ हंत्युन्मादमपस्मारं कृमीन्मेहं च रासभं ॥ कषायतिक्तमेतेषां हिध्माश्वासहरं शकृत् ॥ मार्गमोजःक्षयहरं वैष्किरं वातरोगनुत्॥प्रसहानामपस्मारमुन्मादं च नियच्छति॥ महामृगसमुद्भूतं कुष्ठघ्नं जलचारिणां ॥ नेत्ररोगहरं पित्तं प्रवृद्धं च नियच्छति ॥ पित्तं तिक्तं कृमिहरं रोचनं कफवातजित् ॥ तिक्तं पामाहरं मूत्रं मानुषं तु विषापहं॥ इति मूत्रवर्गः॥ तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात्॥ इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ इति द्रवद्रव्यविज्ञानीयो नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६ ॥

अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ रक्तोमहान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहृतः॥सारामुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगंधकः॥ पुंड्रः पांडुः पुंडरीकः प्रमोदो गौरशारिवौ ॥ कांचनो महिषः शूको दूषकः कुसुमांडकः ॥लांगला लोहवालाख्याः कर्दमाः शीतभीरुकाः ॥ पतंगास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ॥ कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः ॥ शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥ महांस्तस्यानु कलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥ तस्मादल्पांतरगुणाः क्रमशः शालयोऽवराः ॥ यवका हायनाः पांशुबाष्पनैषधकादयः ॥ स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तलाः ॥ सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निंदिताः॥ स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः॥ षष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥ ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णा-

---

१ दद्यात्क्षये इतिसर्वांगसुंदरायांपाठः २ कंडनेन विना शुक्ला हेमंताः शालयः स्मृता इति भावप्रकाशे ३ वार्षिकाः कंडिताः शुक्ला व्रीहयश्चिरपाकिन इतिच ॥ सर्वांगसुंदरायां तु । क्षुण्णः सितः स्मृतः शालीरक्तोव्रीहिरुदाहृतइति

व्रीहिजतूमुखाः ॥ कुक्कुटांडकलावाख्यपारावतकसूकराः ॥ वर-
कोद्दालकोज्वालचीनशारददर्दुराः ॥ गंधनाः कुरुविंदाश्च ॥ गुणैर-
ल्पांतराः स्मृताः ॥ स्वादुरम्लविपाकोन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥
बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ कंगुकोद्रवजूर्णाह्वगर्मू-
टीचूर्णपादिकाः ॥ श्यामाकतोयश्यामाकहस्तिश्यामाकशिबिराः ॥
शिबिरो दारुनीवारवरूकूवरकोत्कटाः ॥ मधूली शांतनुः संडिवेणु-
पर्णा प्रशांतिका ॥ गवेधुकांडलौहित्यतोदपर्णीमुकुंदकाः ॥ कफपि-
त्तहरा रूक्षाः कषायमधुरा हिमाः ॥ वातला बद्धविण्मूत्रा लघवो ले-
खनात्मकाः ॥ भग्नसंधानकृत्तत्र प्रियंगुर्बृंहणी गुरुः ॥ कोरदूषः परं ग्राही
स्पर्शशीतो विषापहः ॥ उद्दालकस्तु वीर्योष्णो नीवारः श्लेष्मवर्द्धनः
॥ शीतवीर्या विशेषेण स्निग्धा वृष्या मधूलिका ॥ रूक्षः शीतो
गुरुः स्वादुः सरो विड्वातकृद्यवः ॥ वृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्त-
कफान् जयेत् ॥ पीनसश्वासकासोरुस्तंभकंठत्वगामयान् ॥ गु-
णैर्न्यूनतरा ज्ञेया यवादेव यवाह्वयाः ॥ उष्णाः सरा वेणुयवाः क-
षाया वातपित्तलाः ॥ वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्त-
हा ॥ संधानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः ॥ पथ्या नंदीमुखी शी-
ता कषाया मधुरा लघुः ॥ इति शूकधान्यवर्गः ॥ शिंबिजा मुद्गमंग-
ल्यवनमुद्गमकुष्टकाः ॥ मसूरचवलाढक्यश्चणकाश्च पृथग्विधाः ॥ कषा-
यस्वादुलघवो विबंधाध्मानकारिणः ॥ रूक्षा बद्धमलाः शीता विपाके
कटुका हिताः ॥ पित्तासृक्कफभेदस्तु सूपालेपादियोजनात् ॥ सूप्या-
नामुत्तमा मुद्गा लघीयांसोऽल्पमारुताः ॥ हरितास्तेष्वपि वरा मकुष्ठाः
कृमिकारिणः ॥ वर्ण्याः परं प्रलेपाद्यैर्मसूरा ग्राहिणो भृशं ॥ राजमाषो
गुरुर्भूरिशकृद्रूक्षोऽतिवातलः ॥ कषायस्वादुरूक्षोष्णाः कुलत्था रक्त-
पित्तलाः ॥ पीनसश्वासकासार्शोहिध्माऽऽनाहकफानिलान् ॥ घ्नंति

---

१ दीर्घसूक्ष्मो गोधूमो नंदीमुखी (खपले गहूं)

शुक्राश्मरीं शुक्रं दृष्टिं शोफं तथोदरं ॥ ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा
विपाकेऽम्ला विदाहिनः ॥ निष्पावस्तु सरो रूक्षः कषायमधुरो
गुरुः ॥ पाकेऽम्लो वातविष्टंभी स्तन्यमूत्रास्रपित्तकृत् ॥ उष्णो
विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः ॥ माषः स्निग्धो बलश्ले
ष्ममलपित्तकरः सरः ॥ गुरूष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरेककृत् ॥
फलानि माषवद्विद्यात्का[1]कांडोलात्म[2]गुप्तयोः ॥ कुशाग्रशिंबी मधुरा
वातपित्तहरा हिमा ॥ मधुराः शीतला गुर्व्यो बलघ्न्यो रूक्षणात्मि
काः ॥ स्नेहाढ्या बलिभिर्भोज्या विविधाः शिंबिजातयः ॥ स्निग्धो-
ष्णतिक्तकटुकः कषायमधुरस्तिलः ॥ मेध्यः केश्यो गुरुर्वर्ण्यः स्पर्श-
शीतोऽनिलापहः ॥ अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाऽग्निकफपित्तकृत् ॥
कृष्णः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्तमनु चारुणः ॥ स्निग्धोमा[3] स्वादुति-
क्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ॥ दृक्शुक्रहृत्कटुः पाके तद्वद्बीजं कुसुं-
भजं ॥ माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च ॥ नवं धान्यमभिष्यं
दि सेक्यं केदारजं च यत् ॥ लघु वर्षोषितं दग्धभूमिजं स्थलसं-
भवं ॥ शीघ्रजन्म तथा सूप्यं निस्तुषं युक्तिभर्जितं ॥ इति शिंबी
धान्यवर्गः ॥ मंड[4]पेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवं ॥ यथापूर्वं शि-
वस्तत्र मंडो वातानुलोमनः ॥ तृड्ग्लानिदोषशेषघ्नः पाचनो धातु-
साम्यकृत् ॥ स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी संधुक्षयति चानलं ॥ क्षुत्तृ-
ष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ॥ मलानुलोमनी पथ्या पेया
दीपनपाचनी ॥ विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ॥
व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनां ॥ सुधौतः प्रस्रुतः स्विन्नो-
ऽत्यक्तोष्मा चौदनो लघुः ॥ यश्चाग्नेयौषधक्वाथसाधितो भृष्टतंडुलः ॥
विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः ॥ इतिसंयोगसंस्कारै-

---

१ निःशूका कपिकच्छुः २ सशूका कपिकच्छुः (कवचबीज) ३ उमा अतसी
४ सिक्थैर्विरहितो मंडः पेया सिक्थसमन्विता ॥ घनसिक्था विलेपी स्यादिति

स्नान्यन्यानि चादिशेत् ॥ शुष्यतां व्याधियुक्तानां शुद्धानां शुद्धि-काङ्क्षिणां ॥ कृशक्षामक्षतोरस्कक्षीणधात्विंद्रियौजसां ॥ दृष्टिश्रव-णवन्ध्यायुर्बलवर्णस्वरार्थिनां ॥ भग्नविश्लिष्टसंधीनां व्रणिनां वातरो-गिणां ॥ हृद्यः पथ्यः परं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो रसः ॥ मौद्गस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकंठाक्षिरोगिणां ॥ वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनीप्रतूनि-जित् ॥ प्रभूताभ्यंतरमलो माषयूषः परं स्मृतः ॥ खलकांबलिकौ हृद्यौ छेदिनौ स्वौषधानुगौ ॥ पिशितेन रसस्तत्र यूषो धान्यैः खलः फलैः ॥ मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः कांबलिकः स्मृतः ॥ ज्ञेया कृता कृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिताः ॥ अल्पमांसादयः स्वच्छा दकलाव णिकाः स्मृताः ॥ विद्याद्यूषे रसे सूपे शाके चैवोत्तरोत्तरं ॥ गौरवं तनु-सांद्राम्लस्वादुष्वेषु पृथक् तथा ॥ तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकं ॥ शांडाकीवटकं दृग्घ्नं दोषलं ग्लपनं गुरु ॥ पर्पटा लघवो-रुच्या लघीयान् क्षारपर्पटः ॥ हृद्या वृष्या रुचिकरा गुरवो रागखां-डवाः ॥ प्रीणना श्रमतृट्छर्दिमदमूर्च्छाश्रमच्छिदः ॥ तृट्छर्दिश्रमनुन्मं-थः शीतः सद्यो बलप्रदः ॥ प्रमेहक्षयकुष्ठानि न च स्युर्मंथपायिनः ॥ रसाला[4] बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ॥ श्रमक्षुत्तृट्क्लमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ॥ विष्टंभि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥ लाजास्तृट्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ॥ कासपित्तोपशमना दीप-ना लघवो हिमाः ॥ पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टंभकारिणः ॥ धानाः विष्टंभिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ॥ कंठनेत्रामयक्षुत्तृट्श्रम-च्छर्दिव्रणापहा ॥ सक्तवो लघवः पानात्सद्यएव बलप्रदाः ॥ निचया-त्काठिना गुर्वी प्रोक्ता पिंडी मृदुर्लघुः ॥ सक्तूनां द्रवतायोगाल्लघीय-

---

१ अंकुरितधान्यं २ सितामध्वादिमधुरा रागास्तत्राच्छकांतयः ॥ ते साम्लाः खांडवा लिह्याः पेयाश्चांशुकगालिताइतितंत्रांतरे ३ द्रवालोडिताः ससर्पिष्काः सक्तवो मंथः ४ शिख रिणी ५ भृष्टयवादिधान्यं ६ भृष्टानां निस्तुषाणां यवानां चूर्णः

स्यवलेहिका ॥ शष्कुलीमोदकादीनां व्याख्यातैवं च कल्पना ॥ नोदकांतरितान्न द्विर्न निशायां न केवलान् ॥ न भुक्त्वा न द्विजैश्छित्त्वा सक्तूनद्यान्न वा बहून् ॥ कर्कंधुबदरार्दीनां श्रमतृष्णाक्लमच्छिदः ॥ सक्तवोऽम्लरसा हृद्या यथाद्रव्यगुणाश्च ते ॥ पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टंभी दृष्टिदूषणः ॥ वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ॥ मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ॥ कुकूलखर्परभ्राष्ट्रकंदुंगारविपाचितान् ॥ एकयोनींल्लघून्विद्यादपूपानुत्तरोत्तरं ॥ धारीकिंडारिकाद्याश्च गुरवश्च यथोत्तरं ॥ इति कृतान्नवर्गः ॥ हरिणैणकुरंगर्श्यगोकर्णमृगमातृकाः ॥कालपुच्छकचारुष्कवरपोतशशोरणाः ॥ श्वदंष्ट्रामशरभकोहकारकशंबराः ॥ करालकृतमालौ च पृषतश्च मृगाः स्मृताः ॥ लाववर्तीकवार्तीररक्तवर्त्मकककुभाः ॥ कपिंजलोपचक्राख्यचकोरकुरुबाहवः ॥ वर्त्तको वर्तिका चैव तित्तिरः क्रकरः शिखी ॥ ताम्रचूडाख्यवरकगोनर्दगिरिवर्तिकाः ॥ तथा सारपदेंद्राभवरटाश्चेति विष्किराः ॥ शतपत्रो भृंगराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ॥ खंजरीटकहारीतदुर्नामारिक्रशा गृह्याः ॥ लट्वा लट्टूषो वटहा गोक्ष्वेडो डिंडिमाणवः ॥ जटी दुंदुभिपाकोरलोहपृष्ठकुलिंगकाः ॥ सारिकाशुकशार्ङ्गाख्यचिरीटीककुयष्टिकाः ॥ मंजूलीयकदात्यूहगोपापुत्रप्रियात्मजाः ॥ कलविंकः परभृतः कपोतोऽगारचूडकः ॥ पारावतः पाणविक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ॥ श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः काकुली मृगः ॥ भेकचिल्लटकूचीकागोधाशल्लकशंडकाः ॥ वृषाहिकदलीश्वाविन्नकुलाद्या बिलेशयाः ॥ गोखराश्वतरोष्ट्राऽश्वद्वीपिसिंह-

---

१ नागरधान्यकाजाजिहिंगुघृतादिसंस्कृतं कुट्टितं मांसं २ श्वभ्राकारमुत्तानं मृन्मयपात्रं कुकूलं ॥ तदेव न्युब्जं खर्परं ॥तदेव सच्छिद्रं भ्राष्ट्रं ॥ लोहमयंन्युब्जंकदु ॥ अंगारशब्देन अंगारपूर्णं पात्रं इसंत्यादि ३ विकीर्यभक्षयंति ते विष्किराः ४ प्रतुद्य भक्षयंति ते प्रतुदाः ५ बिले शेरते वसंति ते बिलेशयाः

क्षैवानराः ॥ मार्जारमूषकव्याघ्रवृकबभ्रुतरक्षवः ॥ लोपाकजंबूक-श्येनचाषोलूकश्ववायसाः ॥ शशघ्नीभासकुररगृध्रवेश्यकुलिंगकाः ॥ धूमिका मधुहा चेति प्रसहा[1] मृगपक्षिणः ॥ महिषन्यंकुरोहीतवराह-रुरुवारणाः ॥ सृमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महामृगाः ॥ हंससारस-कादंबबककारंडवप्लवाः ॥ मृणालकंठचक्राह्वबलाकारक्तशीर्षकाः ॥ उत्क्रोशपुंडरीकाक्षशरारीमणितुंडिकाः ॥ काकतुंडघनारावमद्गुक्रौंचांबुकुक्कुटाः ॥ नंद्यास्यमल्लिकाद्याश्च पक्षिणो जलचारिणः ॥ मत्स्या रोहितपाठीनकूर्मकुंभीरकर्कटाः ॥ शुक्तिशंखोद्रशंबूकशफरीवर्मिचंद्रिकाः ॥ चुल्लकीनक्रमकरशिशुमारतिमिंगिलाः ॥ राजीचिलिचि-माद्याश्च मांसमित्याहुरष्टधा ॥ योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वाद-निश्चिते ॥ आद्यांत्या जांगलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ ॥ विकी-र्यादिक्रियायोगैर्भक्षणाद्विष्किरादयः ॥ तत्र बद्धमला रुच्या मांसा-नामुत्तमा हिमाः ॥ कषायस्वादुविशदा लघवो जांगला हिताः ॥ पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ताम्रोऽत्र हरिणः कृष्ण-स्त्वेणो हृद्यस्त्रिदोषजित् ॥ लघीयान् षड्रसश्चासौ ग्राही रूक्षो हि-मः शशः ॥ कटुपाकोऽग्निकृत्पथ्यः सन्निपातेऽनिलावरे ॥ तद्व-च्छावोऽप्यरूक्षस्तु किंचिद्रूक्षः कपिंजलः ॥ पारावताः कपोता-श्च तद्वद्धन्याः सुपूजिताः ॥ ईषदुष्णगुरुस्निग्धा बृंहणा वर्तकाद-यः ॥ तित्तिरिस्तेष्वपि वरो मेधाऽग्निबलशुक्रकृत् ॥ ग्राही वर्ण्यो ऽनिलोद्रिक्तसन्निपातहरः परं ॥ धन्वानूपविचारित्वात्स्निग्धोष्णगुरुबृं-हणः ॥ नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशां ॥ तद्वच्च कुक्कुटो वृष्यो ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ॥ मेधानलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ॥ गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ॥ गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरं ॥ मूत्रशुक्रकृतो बल्या वा-

१ प्रसह्य हत्वा भक्षयंति ते प्रसहाः

तघ्नाः कफपित्तलाः' ॥ शीता महामृगास्तेषु' क्रव्यादाः प्रसहाः पुनः ॥ चक्षुष्याः सृष्टविण्मूत्रा मांसलाः कटुपाकिनः ॥ जीर्णार्शोग्रहणीदोषशोषार्त्तानां परं हिताः ॥ गोधा नियच्छति विषं मूषकः शुक्रवर्द्धनः ॥ शुष्ककासश्रमात्यग्निविषमज्वरपीनसान् ॥ कार्श्यं केवलवातांश्च गोमांसं संनियच्छति ॥ चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परं ॥ गुरूष्णो महिषः स्निग्धः स्वप्नदार्ढ्यबृहत्वकृत् ॥ तद्वद्वराहः श्रमहा रुचिशुक्रबलप्रदः ॥ हंसः स्वरकरः पित्तरक्तजिन्मधुरो हिमः॥ कफपित्तकरा मत्स्याः परं पवननाशनाः ॥ प्रतिस्रोतोविचारित्वादाकाशप्लवनेन च ॥ रोहितः प्रवरस्तेषां परं चिलिचिमोऽवरः ॥ अगोचरविचारित्वात्सर्वदोषकरो हि सः ॥ कुलीरः परमं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो गुरुः ॥ नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलं ॥ शरीरधातुसामान्यादनभिष्यंदि बृंहणं ॥ विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत् ॥ अतिमेद्यं त्यजेन्मांसं हतं व्याधिविषोदकैः ॥ स्वयं मृतं धूमपूर्णमगोचरमृतं कृशं ॥ सद्योहतं वयस्थं च शुद्धं सुरभि शस्यते ॥ एणः कुरंगो हरिणः शशो लावः कपिंजलः ॥ तित्तिरिः क्रकरो गोधा श्वाविद्बभ्रो मृगाधिपः ॥ बर्हिणः सारिकान्यंकुर्हंसो रोहितकच्छपौ ॥ वर्मी चाग्र्यः स्ववर्गेषु' प्रवरास्तेष्वपि स्मृताः ॥ लावैणगोधाः सिंहश्च' निंदितो गौः सदर्दुरः ॥ ऋष्यः काणकपोतश्च' शेषमुक्तं यथायथं ॥ गुरूण्यंडानि' बालानां कषायलवणं पलं ॥ वृद्धानां स्नायुभूयिष्ठमबल्यं गुरु दोषलं ॥ पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्द्धे गुरुणी' गर्भिणी गुरुः ॥ लघुर्योषिच्चतुष्पात्सु विहंगेषु पुनः पुमान्॥ शिरःस्कंधोरुपृष्ठस्य कट्याः सक्थ्नोश्च गौरवं ॥ तथाऽऽमपक्वाशययोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ॥ शोणितप्रभृतीनां तु धातूनामुत्तरोत्तरं ॥ मांसाद्गरीयो वृषणमेढ्रवृक्कयकृद्गुदं ॥ इति मांसवर्गः ॥ शाकं पाठा-

---

१ मांसभक्षकाः २ नित्यंशैवालभक्षत्वादितिपाठः ३ अत्यंतपुष्ट

शठी सूषा सुनिषण्णसतीनजं ॥ त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराज-
क्षववास्तुकं ॥ सुनिषण्णो ऽग्निकृद्वृष्यस्तेषु' राजक्षवः परं ॥ ग्रह-
ण्यर्शोविकारघ्नो' वर्चोभेदि तु वास्तुकं' ॥ हंति दोषत्रयं कुष्ठं
वृष्या सोष्णा रसायनी ॥ काकमाची सरा स्वर्या' चांगेर्यम्ला ऽ
ग्निदीपनी ॥ ग्रहण्यर्शोऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ॥
पटोलसप्तलारिष्टशार्ङ्गेष्टाऽवल्गुजाऽमृताः ॥ वेत्राग्रबृहतीवासाकुंतली-
तिलपर्णिकाः ॥ मंडूकपर्णीकर्कोटकारवेल्लकपर्पटाः ॥ नाडीकलाय-
गोजिह्वावार्ताकं वनतिक्तकं ॥ करीरं कुलकं नंदी कुचैला शकु-
लादनी ॥ कठिल्लं केंबुकं शीतं सकोशातककर्कशं ॥ तिक्तं पाके
कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ॥ हृद्यं पटोलं कृमिनुत्स्वादुपाकं
रुचिप्रदं ॥ पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयं ॥ वृषं तु वमि-
कासघ्नं रक्तपित्तहरं परं ॥ कारवेल्लं सकटुकं दीपनं कफजित्परं ॥
वार्ताकं कटुतिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ॥ सक्षारमग्निजननं
हृद्यं रुच्यमपित्तलं ॥ करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादु तिक्तकं ॥
कोशातकावल्गुजकौ भेदनावग्निदीपनौ'॥ श्यामाशाल्मलिकाश्मर्यफं-
जीकर्णकयूथिकाः ॥ वृक्षादनीक्षीरिवृक्षाविंबीतानिकवृक्षकाः ॥ लोध्रः
शणः कर्बुदारः ससेलुर्विषमुष्टिका ॥ भल्लातकः कोविदारः कमलो-
त्पलकिंशुकं ॥ पटोलादिगुणं स्वादु कषायं पित्तजित्परं ॥ बद्धमूत्रं
सरा फंजी करीरं स्यादभीरुजं ॥ सतिक्तं लघु चक्षुष्यं वृष्यं दोष-
त्रयप्रणुत् ॥ तंदुलीयो हिमो रूक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ॥ मदपित्त
विषास्रघ्नो मुंजातं वातपित्तजित् ॥ स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु बृंहणं-
शुक्रकृत्परं ॥ पालंक्या पिच्छिला गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमा ॥
मदघ्न्युपोदका चंचुर्ग्राही तौ पूर्ववत्तथा ॥ विदारी वातपित्तघ्नी मू-
त्रला स्वादुशीतला ॥ जीवनी बृंहणी कंठ्या गुर्वी वृष्या रसायनी ॥

1 पूर्वोक्तपटोलादिगणगुणयुक्त

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवंती मधुरा हिमा ॥ शाकानां प्रवरा न्यूना द्वितीया किंचिदेव तु ॥ वातपित्तहरा भंडी पर्वणी पर्वपुष्पिका ॥ कूष्मांडतुंबकालिंगकर्कार्वेर्वारुतिंडिशं ॥ तथा त्रपुसचिनाकचिर्भटं कफवातकृत् ॥ भेदि विष्टंभ्यभिष्यंदि स्वादुपाकरसं गुरु ॥ वल्लीफलानां प्रवरं कूष्मांडं वातपित्तजित् ॥ बस्तिशुद्धिकरं वृष्यं त्रपुसं त्वतिमूत्रलं ॥ तुंबं रूक्षतरं ग्राहि कालिंगैर्वारुचिर्भटं ॥ बालं पित्तहरं शीतं विद्यात्पक्वमतोऽन्यथा ॥ शीर्णवृंतं तु सक्षारं पित्तलं कफवातजित् ॥ रोचनं दीपनं हृद्यमष्ठीलाऽऽनाहनुल्लघु ॥ मृणालबिसशालूककुंभृंगाटककसेरुकाः ॥ नंदीमाषककेलूटक्रौंचादनकल्होडचकं ॥ सतरूढं कदंबं च रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥ कलंबनालिकामार्षकुटिंजरकुतुंबकं ॥ चिल्लीनिष्पावलट्वाककुरुटकगवेधुकाः ॥ जातुका सालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ॥ कुमारजीवलोणीकायवशाकं सुवर्चला ॥ कुकुंडनलिनीमुष्टकधूमकलक्ष्मणं ॥ आलुकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि राल्कः ॥ जीवंतकश्चंचुपर्णी प्रपुन्नाटकुठेरकं ॥ स्वादु रूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ शीतलं सृष्टविण्मूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ॥ स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नातिदोषलं ॥ लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता ॥ तर्कारीवरुणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् ॥ वर्षाभ्वौ कालशाकं च सक्षारं कटुतिक्तकं ॥ दीपनं भेदनं हंति गरशोफकफानिलान् ॥ दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरबिल्वांकुराः सराः । लघुरुष्णा सरा तिक्ता सोरुबूका च लांगली ॥ वातलौ कटुतिक्ताम्लौ भेदिनौ तिलवेतसौ ॥ तद्वत्पंचांगुलो वंशकरीरास्तु विदाहिनः ॥ वातपित्तकरा रूक्षाः कटुपाकाः कफापहाः ॥ बिल्वरालाबलाशाकं वातघ्नमतिसारजित् ॥ वायुं वत्सादनी हन्यात्कफं कंजीरचित्रकौ ॥ पत्तूरो दीपनस्तिक्तः प्लीहार्शःकफवातजित् ॥ कृमिकासकफोत्क्लेदान्कासमर्दो जयेत्सरः ॥

रूक्षोष्णमम्लं कौसुंभं गुरु पित्तकरं सरं ॥ सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं गुरु च सार्षपं ॥ शाकानामवरं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृत्[1] ॥ यद्वालमव्यक्तरसं किंचित्क्षारं सतिक्तकं ॥ तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति ॥ गुल्मकासक्षयश्वासव्रणनेत्रगलामयान् ॥ स्वराग्निसादोदावर्तपीनसांश्च[1] महत्पुनः ॥ रूक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोषकृत् ॥ गुर्वभिष्यंदि च स्निग्धसिद्धं तदपि वातजित् ॥ वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वमामं तु दोषलं ॥ कटूष्णो वातकफहा पिंडालुः पित्तवर्द्धनः[1] ॥ कुठेरशिग्रुसुरसहुमुखाऽऽसुरिभूस्तृणाः ॥ धान्यतुंबरुशैलेययवानीशृंगबेरिकाः ॥ फणाशो गृंजनोऽजाजी कंडीरो जलपिप्पली ॥ फणिज्जार्जकजंबीरखराश्वाकालमालिकाः ॥ दीप्यकक्षवकद्वीपिवस्तगंधादि बद्धविद् ॥ रसे पाके च कटुकं दोषोत्क्लेशकरं लघु ॥ विदाहि रूक्षं तीक्ष्णोष्णं हृत्शुक्रकृमिनाशनं ॥ वर्गो हरितकाख्योऽयमुपदंशेषु युज्यते ॥ वासनो व्यंजनानां च हृद्यो दीपनरोचनः ॥ हिध्माकासविषश्वासपार्श्वरुक्पूतिगंधहा ॥ सुरसः सुमुखः शोफगरहा धानका पुनः ॥ कषायतिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तकृत् ॥ खराश्वा बस्तिशूलघ्नी चित्रको दीपनः परः ॥ पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छिलः ॥ तीक्ष्णोष्णो लशुनः कंदे कटुपाकरसः सरः ॥ हृद्यः केश्यो गुरुर्वृष्यः स्निग्धो दीपनपाचनः ॥ भग्नसंधानकृद्बल्यो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥ किलासकुष्ठगुल्मार्शोमेहकृमिकफानिलान् ॥ सहिध्मापीनसश्वासकासान्हंति रसायनं ॥ पलांडुस्तद्गुणैर्न्यूनो विपाके मधुरस्तु सः ॥ कफं करोति नो पित्तं केवलानिलनाशनः ॥ दीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ॥ विशेषादर्शसां पथ्यो भूकंदस्त्वतिदोषलः ॥ पुष्पे पत्रे फले नाले कंदे च गुरुता क्रमात् ॥ वरा शाकेषु जीवंती सार्षपं त्ववरं परं ॥ इति शाकवर्गः ॥ द्राक्षा फलोत्तमा

१ १ (तोंडीलावणी चटण्याकोशिंबिरीवगैरे)

वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्रविट् ॥ स्वादुपाकरसा स्निग्धा रुक्षकषाया
हिमा गुरुः ॥ निहंत्यनिलपित्तास्रतिक्तास्यत्वमदात्ययान् ॥ तृष्णा-
कासज्वरश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् ॥ उद्रिक्तपित्तान् जयति त्रीन् दो-
षान्स्वादु दाडिमं ॥ पित्ताविरोधि नात्युष्णमम्लं वातकफापहं ॥ स-
र्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनं ॥ मोचखर्जूरपनसनारिकेल
परूषकं ॥ आम्रातताल‌काश्मर्यराजादनमधूकजं ॥ सौवीरबदरां-
कोल्लफल्गुश्लेष्मातकोद्भवं ॥ वातामाभिषुकाक्षोडमुकूलकनिकोच-
कं ॥ उरुमाणं प्रियालं च बृंहणं गुरु शीतलं ॥ दाहक्षतक्षयहरं र-
क्तपित्तप्रसादनं ॥ स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टंभि कफशुक्रकृत् ॥ ना-
रिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलं ॥ बलमांसकरं हृद्यं बृंह-
णं बस्तिशोधनं ॥ मोचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलं ॥ र-
क्तपित्तहरं वृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥ स्निग्धं स्वादु कषायं च राजा-
दनफलं गुरु ॥ फलं तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमं ॥ शकृन्मू-
त्रविबंधघ्नं केश्यं मेध्यं रसायनं ॥ मधूकजमहृद्यं तु बदरं सरणात्म-
कं ॥ वातामाद्युष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरं ॥ परं वातहरं स्निग्धमनु-
ष्णं तु प्रियालजं ॥ प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः॥ कोल-
मज्जा गुणैस्तद्वच्छर्दितृट्कासजिच्च सः॥ तिंदुकाश्मंतकासीनफलिनी-
विबतोदनं ॥ टंकाश्वकर्णबकुलगांगेरुधवधन्वनं ॥ श्वेतपाकं कपित्था-
नि सिंचतीभव्यजांबवं ॥ क्षीरिवृक्षफलं बीजं पौष्करं कफपित्तजि-
त् ॥ कषायमधुरं रूक्षं शीतलं गुरु लेखनं ॥ विबंधाध्मानजननं स्तं-
भनं वातकोपनं ॥ कपित्थमामं कंठघ्नं कषायाम्लं त्रिदोषकृत् ॥ प-
क्वं रुच्यं कषायाम्लं स्वादु हिध्मावमिप्रणुत् ॥ दोषघ्नं खांडवारिष्ट-
रागयुक्तिषु पूजितं ॥ विषघ्नमुभयं ग्राहि कपित्थाद्येवमादिशेत् ॥ बृं-
हणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिंचतिकाफलं ॥ भव्यं विशदमम्लं च जां-

१ पित्तोदासीनमित्यर्थः

बरं त्वतिवातलं ॥ विष्टंभकृदकंठ्यं च साम्लं तु क्षीरिवृक्षजं ॥ पित्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातलं चाक्षकीफलं ॥ बाल्यं कषायकट्वम्लं रूक्षं वातास्रपित्तकृत् ॥ संपूर्णमाम्रमम्लं तु रक्तपित्तकफप्रदं ॥ स्वादु साम्लं गुरु स्निग्धं मारुतघ्नमपित्तलं ॥ हृद्यं पर्यागतं श्लेष्ममांसशुक्रबलप्रदं ॥ सहकाररसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचनः ॥ दीपनः पित्तवातघ्नः शुक्रशोणितशुद्धिकृत् ॥ कषायं रोचनं हृद्यं वातलं लवलीफलं ॥ गुर्वग्निसादकृद्बिल्वं दोषलं पूतिमारुतं ॥ पक्वं बालं पुनस्तीक्ष्णं पित्तलं लघु दीपनं ॥ वातश्लेष्मघ्नमुष्णं च स्निग्धं ग्राह्युभयं परं ॥ वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं लघु रोचनदीपनं ॥ वातश्लेष्महरं किंचिदूनं कोशाम्रजं ततः ॥ फलं करंजं विष्टंभि पित्तश्लेष्माविरोधि च ॥ गुरूष्णमधुरं रूक्षं केशघ्नं च शमीफलं ॥ कटुपाकरसं पीलु तीक्ष्णोष्णं भेदि पित्तलं ॥ कृमिगुल्मोदरगरप्लीहार्शःकफवातजित् ॥ सतिक्तं स्वादु यत्पीलु नात्युष्णं तत्त्रिदोषजित् ॥ नीपं शताक्षिकं प्राचीनामलं तृणशूल्यकं ॥ अस्मादल्पांतरगुणमैंगुदं सविकंकतं ॥ त्वक् तिक्ता कटुका स्निग्धा मातुलुंगस्य वातजित् ॥ बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥ लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्मामदात्ययान् ॥ आस्यशोषानिलश्लेष्मविबंधच्छर्द्यरोचकान् ॥ गुल्मोदरार्शःशूलानि मंदाग्नित्वं च नाशयेत् ॥ भल्लातकस्य त्वङ्मांसं बृंहणं स्वादु शीतलं ॥ तदस्थ्यग्निसमं मेध्यं कफवातहरं परं ॥ स्वाद्वम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पालेवतं गुरु ॥ रुच्यमत्यग्निशमनं रुच्यं मधुरमारुकं ॥ पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णं गुरु दोषलं ॥ द्राक्षापरूपकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदं ॥ गुरूष्णवीर्यं वातघ्नं सरं सकरमर्दकं ॥ तथाऽम्लं कोलकर्कंधुलिकुचाम्रातकारुकं ॥ ऐरावतं दंतशठं सतूदं मृगलिंडिकं ॥ नाति पित्तकरं पक्वं शुष्कं च करम-

---

1 पक्वं

र्दकं ॥ दीपनं भेदनं शुष्कमम्लिकाकोलयोः फलं ॥ तृष्णाश्रम
क्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः ॥ फलानामवरं तत्र लिकुचं सर्व-
दोषकृत् ॥ हिमानलोष्णदुर्वातव्यालिलालादिदूषितं ॥ जंतुजुष्टं
जले मग्नमभूमिजमनार्तवं ॥ अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाऽपि
च ॥ धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रूक्षसिद्धमकोमलं ॥ असंजातरसं
तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ प्रायेण फलमप्येवं तथाऽऽमं बि-
ल्ववर्जितं ॥ इति फलवर्गः ॥ शूकशिंबिजपक्वान्नमांसशाकफ-
लाश्रयैः ॥ वर्गैरत्रैकदेशोऽयं भूयिष्ठमुपयोगवान् ॥ निर्दिष्टो रसवी-
र्याद्यैर्यथास्वं कर्मसाधने ॥ न शक्यं विस्तरेणापि वक्तुं सर्वं तु सर्वथा ॥
हिताहितत्वेऽप्येकांतनियमोऽस्मादनिश्चितः ॥ मात्रायोगक्रियादे-
शकालावस्थादिभेदतः ॥ ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा
तथा ॥ मात्रया सेवितं मद्यं हंति रोगांस्तदुद्भवान् ॥ निषेव्यमाणं
तिलशो विषमप्यमृतायते ॥ हीनातिमात्रमशनं मरुच्चिचयको-
पनं ॥ भजतो विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिषी ॥ क्षारोऽम्लरससंयो-
गे मधुरी भवति क्षणात् ॥ उत्तुंडक्यास्तिंदुकेन तिक्तता मधुरायते ॥
हिंगुगैरिकसिंधूत्थं गंधवर्णरसाधिकं ॥ पूगतांबूलशंखेभ्यो वर्णगंधरसो-
द्भवः ॥ कोद्रवो हंत्यसृक्पित्तं करोत्येव विदाहिभिः ॥ कुष्ठं तत्कार्यपि
तिलो हंति भल्लातकैः सह ॥ गुडः कर्त्ताऽग्निसादस्य स हिनस्त्यभया-
दिभिः ॥ दूष्यत्यग्नौ संमदनं सर्पिरप्युपदिश्यते ॥ जीवनीयमपि क्षीरं
विषलेशेन मृत्यवे ॥ तुल्ये अपि हतोऽन्योन्यं विषे स्थावरजंगमे ॥ स-
क्तवो वालला रूक्षाः पीतास्ते तर्पयंति तु ॥ विनाऽपि चोपयोगेन म-
णिमंत्रादि कार्यकृत् ॥ आर्द्रकाज्जायते शुंठी संस्कारेण लघीयसी ॥

१ सर्पादिसविषप्राणी व्यालः २ तिलस्य कुष्ठकारित्वमभ्यवहारविषये
३ सक्तिकगक

लघुभ्योऽपि हि सक्तुभ्यो गुरवः सिद्धपिंडिकाः ॥ भृष्टः क्षुण्णोऽपि पृथुको रक्तशालेर्लघोर्गुरुः ॥ शालिः पिष्टो गरीयस्त्वं गोधूमादपि गच्छति ॥ लघुपित्तहरा लाजा व्रीहितो गुरुपित्तलात् ॥ संग्राहिणो लघोर्मुद्गात्कुल्माषो भेदनो गुरुः ॥ आमं ग्राहितरं तक्रं तत्वलीकृतमन्यथा ॥ गुडात्तोयाच्च सुतरां मूत्रलं गुरु पानकं ॥ गरीयो गुडदध्युक्तं रसाला चातिशुक्ला ॥ दंडाभिमथनाद्दध्नो गुरुणश्चातिशोफदात् ॥ अनुद्धृतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥ सर्पिः स्निग्धतरं हंति नार्दितं नवनीतवत् ॥ चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तैलपक्वस्तु दृष्टिहा ॥ मूलकं दोषजननं स्निग्धसिद्धं त्वदोषलं ॥ उष्णं विषीभवत्येव विषघ्नमपि माक्षिकं ॥ दुर्भोजनस्था द्राक्षाऽम्ला दोषलाच प्रजायते ॥ श्लक्ष्णशुष्कघनोल्लेपश्चंदनस्यापि दाहकृत् ॥ त्वग्गतस्योष्मणो रोधाच्छीतकृत्त्वन्यथाऽगुरोः ॥ मेध्यस्तिलः स्पर्शशीतोऽमेध्यं तैलं खलोऽहितः ॥ तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खलस्यवा ॥ दध्नः श्वयथुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः ॥ भूमिसात्म्यं दधिक्षीरकरीरं मरुवासिषु ॥ क्षारः प्राच्येषु मत्स्यास्तु सैंधवेष्वश्मकेषु तु ॥ तैलाम्लं कंदमूलादि मलये कोंकणे पुनः ॥ पेया मंथउदीच्येषु गोधूमोऽवंतिभूमिषु ॥ बाल्हीका बाल्हवाश्चीना शूलीका यवनाः शकाः ॥ मांसगोधूममार्द्वीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥ देहसात्म्यं पुनं क्षीरं मद्यं मांसं च कस्यचित् ॥ पेया यूषो रसोऽन्यस्य गोधूमोऽन्यस्य शालयः ॥ अहितैरपि तेषां च तैरेवोपहितं हितं ॥ अन्नपानौषधं दोषमात्राकालाद्यपेक्षया ॥ सात्म्यं ह्याशु बलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि ॥ स्रंसनं सत् पयो गव्यं भवति ग्राहि कस्यचित् ॥ मंदोऽग्निर्भवति प्रायः कफवातोत्तरे हिमे ॥ विषघ्नेनापि पयसा देहेऽहेर्वर्द्धते विषं ॥ स्थूलस्थविरबालादौ वमनादि निषिध्यते ॥

---

१ अर्द्धस्विन्नं मुद्गादिधान्यं कुल्माषः २ सिद्धं तु तददोषलमिति पाठः

तक्रमामं कफं कोष्ठे हंति कंठे करोति तु ॥ वातहत्वेऽपि मृद्वीका-
खर्जूरं कोष्ठवातकृत् ॥ नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशां॥
दृष्टेः स्पर्शहिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूजितं ॥ पयः स्वादु सरं
शीतं विपरीतं ततो दधि ॥ कालेन जायते तस्मात्क्षीरवच्च पुनर्घृ-
तं ॥ पयो दधि च वातघ्नमजातं वातलं तु तत् ॥ तक्रं ग्राहि कषा-
याम्लमम्लमेव तु भेदनं ॥ धातकीगुडतोयानि कारणं मद्यमुक्त-
योः ॥ शैंति न तु तदाद्यंते स्निग्धाम्ललवणा हिताः ॥ उदमंथदिवा-
स्वप्नौ ग्रीष्मादन्यत्र गर्हितौ ॥ समयोगेऽपि घर्माद्या वातादिचयहे-
तवः ॥ ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रूक्षस्नेहबलक्रमः ॥ रसायनी-
काकमाची सद्यः पर्युषिता विषं ॥ मूलकं दोषजिद्वालं विपरीतं तु
कंदवत् ॥ ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनं ॥ षडहं षडहं
युंज्याद्वीक्ष्य रोगबलाबलं ॥ छर्दिहृद्रोगगुल्मार्तौ वमनं च चिकित्सि-
तं ॥ निषिद्धमपि निर्दिष्टं ॥ बस्तिरर्शसकुष्ठिनोः ॥ ज्वरे तुल्यर्तु-
दोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता ॥ रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यत्वहेत-
वः ॥ आश्चोतनमभिष्यंदे युंजीतोर्ध्वं दिनत्रयात् ॥ अंजनं पक्वदो-
षस्य प्रतिश्याये च नावनं ॥ नातिप्रवृद्धे तिमिरे सिरामोक्षो वि-
धीयते ॥ दुष्टास्रसंभवेऽपीष्टो नास्रपित्ते सिराव्यधः ॥ अपथ्यं
पथ्यमप्यन्नं निशायां नेत्ररोगिणां ॥ अहिताः सक्तवः शुष्का
हिता स्ते तु प्रमेहिणः ॥ गुल्मिनः क्षीरदध्यादि हपुषाद्यैर्युतं हि-
तं ॥ वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥ तदेव मद्यं मद्यस्य
विषस्य तु विषांतरं ॥ घृतमानूपदेशोत्थं हेमंते च बलाधिकं ॥ आ-
लस्यगौरवे रूपं वातजेऽपि ज्वरे पुरः ॥ स्वेदैर्याति शमं दाहः प्रायो-
लशुनपाकजः ॥ दिवास्वप्नाज्जरां याति भुक्तमन्येद्युरद्य न ॥ का-
ष्ठे रुद्धो ऽग्निरूद्धायुर्मेदसाऽर्शोभिरग्निहृत् ॥ दुष्पानं दुर्जरं सर्पिर्दो-

१ दोषबलाबलमितिपाठः २ पानजइतिपाठः

पनं च पयोऽन्यथा ॥ सर्पादिशवकोथेभ्यो वृश्चिकानां समुद्भवः ॥ ते तैरेव पुनर्दष्टाः सद्यो मुंचंति जीवितं ॥ स्वयमेवविषं तीव्रं तान्पुनर्नातिबाधते ॥ सर्वांगव्यापि तेषां च शुक्रवत्संसृतं विषं ॥ तन्मांसमुपयोगाय मांसवर्गे च पठ्यते ॥ छर्दिघ्नी मक्षिकाविट् च मक्षिकैव तु वामयेत् ॥ कफे लंघनसाध्येऽपि कर्तरि ज्वरगुल्मयोः ॥ तुल्येऽपि देशकालादौ लंघनं न समंजसं ॥ सर्वथा दोषजत्तक्रं ग्रहण्यां दोषकृद्व्रणे ॥ पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते ॥ इत्येतेऽन्ये च बहवः सूक्ष्मा दुर्लभहेतुकाः ॥ कर्म वैचित्र्यभावेषु किंचित्तेषां निदर्शितं ॥ दिशाऽनया शेषमपि स्वयमूहेत बुद्धिमान् ॥ न शास्त्रमात्रशरणो न चानालोचितागमः ॥ इति मात्रादिप्रकरणं ॥ इत्यन्नस्वरूपविज्ञानीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातोऽन्नरक्षाविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ईश्वराणां वसुमतां विशेषेण तु भूभुजां प्रायेण मित्रेभ्योऽप्यमित्रा भूयांसो भवंति॥ ततस्तत्प्रयुक्ताः समासन्नवर्तिनो ऽन्नपानादिषु विषं प्रयच्छंति ॥ स्त्रियश्च तत्प्रणिधिप्रयुक्ताः सौभाग्यलोभेन ॥ तस्माद्राजा कुलीनं स्निग्धमाप्तमास्तिकमार्यमार्यपरिग्रहं दक्षं दक्षिणं निभृतं शुचिमनुद्धतमनलसमव्यसनिनमनहंकृतमकोपनमसाहसिकं वाक्यार्थावबोधकुशलं निष्णातमष्टांगे यथाऽऽम्नायमायुर्वेदे सुविहितयोगक्षेमं सन्निहितागदादियोगं सात्म्यज्ञं च प्राणाचार्यं परिगृह्णीत॥ तमर्थमानाभ्यां यथाकालं गुरुमिव शिष्यः पितरमिव पुत्रः पूजयेत्॥प्रतिकूलमपि तद्वचः सांप्रतं मतमिति प्रति मन्येत ॥ न हि भद्रोऽपि गजपतिर्निरंकुशः श्लाघनीयो जनस्य॥ तस्मात्तदायत्तमाहारविहारं प्रति चात्मानं कुर्यात् ॥ उपात्तमपि खलु जीवितमुपायबलेन स्वसमयमधितिष्ठति ॥ अपिच ॥ बहुपरिग्रहा नरपतयः संति चाशुकारिणः शल्यसंन्यासादयः प्र-

---

१ धर्माविचित्रभागेष्वितिपाठः २(गुप्तहेर) ३ परिग्रहः परिजने पत्न्यामिति मेदिनी

तिक्षणं प्रत्यवेक्षणीयावस्थाश्च रोगिणां विशेषेण राजानः ॥ ते हि प्रमादपरिगता दुःखासहिष्णवश्च स्वयमप्यपथ्यरुचयः सन्निहिता हितप्रियवचनप्रायपरिवाराश्च ॥ तस्माद्भिषजो राजा राजगृहासन्ने निवेशनं कारयेत् ॥ तथाहि ॥ सर्वोपकरणेषु नृपतिशरीरोपयोगिष्वपरोक्षवृत्तिर्भवति ॥ स सम्यक्संपन्नमन्नं सुपरीक्षितं विशुद्धमग्न्यादिषु प्रागुपनीतं शिखिना दृष्टमभिप्रोक्षितं प्रोक्षणैः[1] पुरस्थितो राजानं हस्तबद्धौषधिरत्नं भोजयेत्॥भुंजानस्यास्य दुंदुभीनगदप्रलिप्तान्वादयेत् ॥ तत्र सविषमन्नं स्राव्यमानमविस्राव्यं भवति चिरेणपच्यते पक्वं च सद्यः पर्युषितमिव निरूष्मस्तब्धं च जायते यथास्ववर्णगंधरसैर्व्यापद्यते प्रक्लिद्यते चंद्रिकाचितं च भवति ॥ व्यंजनानामाशु शुष्कत्वं भवति क्वाथस्य ध्यामता हीनातिरिक्तविकृतानां चात्र छायानां दर्शनमदर्शनमेव वा फेनपटलसीमंतकोर्ध्वविविधराजितंतुबुद्बुदप्रादुर्भावः ॥ विशेषेण लवणोल्बणे फेनमाला ॥ रसस्य मध्ये नीला राजी ॥ पयसस्ताम्रा ॥ मद्यतोययोः काली ॥ दध्नः श्यावा ॥ तक्रस्याऽऽनीलपीता ॥ मस्तुनः कपोताभा ॥ धान्याम्लस्य कृष्णा ॥ द्रवौषधस्य कपिला ॥ घृतस्य सलिलाभा ॥ क्षौद्रस्य हरिता ॥ तैलस्यारुणा वसागंधश्च ॥ फलानामामानां पाकः ॥ पक्वानां प्रकोथः ॥ द्रव्याणामार्द्राणां सहसा म्लानत्वमन्यत्वभावः ॥ शुष्काणां श्यावता वैवर्ण्यंच॥ कठिनानां मृदिमा॥ मृदूनां कठिनत्वं ॥ माल्यस्य म्लानता गंधनाशः स्फुटिताग्रत्वं ॥ आस्तरणप्रावरणानां ध्याममंडलता तंतुरोमपक्ष्मसदनं च ॥ लोहमणिमयानां पंकमलोपदेहः स्नेहरागगौरवप्रभावर्णस्पर्शनाशश्च ॥ विषदस्तु स्वदोषशंकया त्रस्तो भीतः स्वेदवेपथुमान् शुष्कश्याववक्त्रः समंतात्सोद्वेगं विलक्षोऽभिवीक्षते ॥ यत्र चानेन विषं प्रयुक्तं तद्विशेषेण॥ तथा त्वस्तोत्तरीयः स्तंभकुड्या-

१ प्रोक्षणमंत्रैः २ वार्त्ताकादीनि दधितक्रदाडिमादिसंस्कृतानि ३ मलिनता

दिभिरात्मानमंतर्धत्ते स्खलितगतिर्दीनो लज्जावानस्थानगामी पृष्टोऽसंबद्धमुत्तरं ददाति नैव वा विवक्षुर्मुह्यत्यंगुलीः स्फोटयति ग्रीवामालभते शिरःकंडूयत्योष्ठौ परिलेढि जृंभते भुवं लिखति क्रियासु त्वरते विपरीतमाचरति स्वभूमौ च नावतिष्ठते॥ नृपाज्ञया त्वरयाऽपि केचिदपराधांतराद्वाऽनवस्थितसत्त्वाः समाचरंत्येवं ॥ तस्माद्भृत्यादिष्वपि परीक्षेत ॥ वन्हिस्तु सविषमन्नं प्राप्यै[1]कावर्तो रूक्षमंदार्चिरिंद्रायुधवदनेकवर्णज्वालो भृशं चटचटायते ॥ कुणपगंधी धूमश्चास्य मूर्च्छाप्रसेकरोमहर्षशिरोवेदनापीनसदृष्ट्याकुलताः जनयति ॥ तत्र नलदकुष्ठलामज्जकैः क्षौद्रप्लुतैर्नस्यमंजनं च कुर्यात् ॥ धूममेव वाऽपामार्गविडंगबलाद्वयचित्रकमेषशृंगीपुष्पसु[2]मनःक्षा[3]रकद्राक्षाघृतगुडकृतं पिबेत् ॥ स्नेहलवणयोगादपि चाग्निरित्थं स्यात् ॥ अतो वयो[4]भिः परीक्षेत ॥ तत्र विषजुष्टाहाराभ्यवहारात्काकाः क्षामस्वरा भवंति ॥ मक्षिकाः सविषान्ने न निलीयंते ॥ निलीना वा विपद्यंते ॥ दृष्टएव चास्मिंश्चकोरस्याक्षिणी विरज्येते ॥ कोकिलस्य स्वरो विकृतिमेति ॥ हंसस्य गतिः स्खलति ॥कूजति भृंगराजः॥ माद्यति क्रौंचः॥ विरौति कृकवाकुः ॥ विक्रोशति शुकः ॥ सारिका च छर्दयति ॥ चामीकरोऽन्यतो याति ॥कारंडवो म्रियते ॥जीवंजीवको ग्लायति॥हृष्टरोमा भवति नकुलः ॥ शकृद्विसृजति वानरो रोदिति पृषतो हृष्यति मयूरो दर्शनादेव चास्य विषं मंदतामुपैति ॥ विषदूषितस्य पुनराहारस्योष्मा मयूरकंठाभोऽभ्युदेति ॥ तद्बाष्पेण धूमवन्मूर्च्छादयः ॥ तेषां तद्वदेव साधनं ॥ हस्तेन स्पृष्टमन्नं विषवद्दाहशोफस्वापनखशातान्करोति ॥ तत्र श्यामेंद्रगोपसोमोत्पलैर्लेपः ॥ अभ्यवह्रियमाणं त्वोष्ठचिमिचिमांतर्वक्त्रदाहजिव्हामू[5]लगौरवहनुस्तं-

१ सन्निपान्नयुक्तवन्हेः २ सुमना मालती जातिरित्यमरः ३ क्षारको जालकं क्ली बे कलिका कोरकः पुमानितिच ४ पक्षिभिः ५ शूलेतिपाठः

भदंतहर्षलालाः करोति रसापरिज्ञानंच ॥ तत्र धूमोक्तं दंतकाष्ठोक्तं च कर्म ॥ आमाशयगतं स्वेदमदमूर्च्छाच्छर्दिवैवर्ण्याध्मानरोमहर्षदाहारुचिदृष्टिहृदयोपरोधान् बिंदुभिश्चाचयमंगानां[1] करोति ॥ तत्र मदनफलालाबुबिंबीकोशातकीफलैर्दधिमधुयुक्तमाशु वमनं दद्यान्निष्पावांबुभिर्वा ॥ ततः स्निग्धशरीरं विरेचयेत् ॥ त्रिफलात्रिकटुनागपुष्पमधुकबर्हिणपर्णीबृहतीद्वयचूर्णं सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुर्क्षद्वीपिमार्जारशृगालमृगगोधानामन्यतमपित्तयुक्तं सक्षौद्रं पानमेष जीवनो नामाऽगदः परं सर्वविषौषधं ॥ तस्मिन् जीर्णे व्योषातिविषासिद्धां पयसा घृतेन चोपस्तंभितां यवागूं पाययेत् ॥ परिणतायां च तस्यां त्रिकटुकसिद्धेन मुद्गयूषेण किंचिल्लवणेन ससर्पिष्केण मृदुमोदनं भोजयेत् ॥ मधुकशिरीषचंदनैश्चैनमालिंपेत् ॥ पक्वाशयगतं तृड्दाहमदमूर्च्छातीसाराटोपतंद्रेंद्रियविकृतिबलभ्रंशकार्श्यपांडुत्वोदराणि जनयति ॥ तत्र नीलिनीफलयुक्तेन सर्पिषा विरेचनं ॥ समाक्षिकं च दूषीविषारिं दध्ना पाययेत् ॥ दंतकाष्ठप्रयुक्ते तु विषे कूर्चकविशरणमौषधगंधो रूक्षता जिव्हादंतौष्ठमांसशोफश्च ॥ तत्र प्रच्छाय[2] धातकीपुष्पजांबवास्थिहरीतकीचूर्णैः सक्षौद्रैः सप्तच्छदकल्केन वा प्रतिसारणं कुर्यात् ॥ दाडिमकरमर्दभव्याम्राम्रातककोलबदररसं क्षौद्रयुतं गंडूषं ॥ अनेन जिव्हानिर्लेखनकवलगंडूषा व्याख्याताः ॥ अंजनप्रयुक्तेऽश्रुदूषिका[3]पदेहदाहरागवेदनादृष्टिविभ्रमा भवंत्यांध्यं च ॥ तत्र सर्पिःपानं योज्यं ॥ शृतेन पयसा सप्तकृत्वः पिप्पलीर्भावयेत् ॥ ततस्तत्कल्केन सर्पिर्विपक्वं नेत्रतर्पणं ॥ कपित्थमेषशृंगीभल्लातकानां पुष्पैर्वरणनिर्यासेन चांजनं ॥ बृहतीशिरीषबीजप्रपौंडरीकनागवल्लीचूर्णं सप्तकृत्वो मधुना भावयेत् ॥ तच्च स्रोतोंजनसुवर्णचूर्णयुक्तमंजनं ॥ नस्यधूमप्रयुक्ते शिरोरुक्कफास्रावः खे-

---

[1] बिंद्वाकारैः स्फोटैः [2] प्रच्छानं कृत्वा (फांसण्याटाकून) [3] दूषिका नेत्रमलः

श्योरुधिरागमनमिंद्रियवैकृतं च ॥ तत्रातिविषाश्वेताकाकमाचीमदयं-
तिकाकल्कक्षीरसिद्धं सर्पिर्नस्ये पाने च विदध्यात् ॥ अभ्यंगप्रयुक्ते
त्वग्दाहस्वेदपाकस्फोटावदरणानि ॥ तत्र शीतांबुपरिषिक्तस्य चंदनत-
गरोशीरकुष्ठवेणुपत्रिकाऽमृतासोमवल्लीश्वेतापद्मकालेयकैरनुलेपनं ॥
एतान्येव च सकपित्थरसगोमूत्राणि पानं ॥गिरिकर्णिकाश्वेतमूलप्रियं-
गुसारिवामधुकसर्पसुगंधामृगैर्वारुमूलानि शेलुक्काथपिष्टानि प्रलेपः॥अ-
नेनोद्वर्तनोद्धर्षणपरिषेकानुलेपनभूषणयानशय्याऽऽस्तरणवस्त्रकवचर-
थपादुकोपानत्पादपीठा व्याख्याताः ॥ विशेषतस्त्वाभरणकृते विकारे
ऽश्वगंधाऽपामार्ग.कणिहीखदिरशिरीषकल्कैर्गोपित्तप्रयुक्तैः प्रदेहः ॥
पादपीठकृते श्लेष्मातकसर्पसुगंधाकल्को मधुयुक्तः॥ छत्रप्रयुक्ते स्फो-
टानां क्षिप्रपाकानां पक्वजांबवप्रकाशानां प्रादुर्भावः ॥ तत्र मधुकपाट-
लाकसेरुकरोध्रांजनकुष्ठसर्पसुगंधाखदिरशिरीषकल्कैः सर्वगात्रप्रदेहः॥
अनेन चामरव्यजने व्याख्याते ॥ शिरोभ्यंगप्रयुक्ते वेदना ग्रंथिज-
न्म केशच्यवनं च ॥ तत्र श्यामापालिंदीतंदुलीयकचूर्णघृतर्क्षापित्तैः
सुभावितकृष्णमृत्प्रलेपः ॥ गोमयमालतीमूषिककर्ण्यन्यतमकल्को र-
सो वाऽगारधूमो वा ॥ श्लेष्मातकत्वक्पाटलाशिरीषमधुकहरिद्राद्वयै-
रजाक्षीरालोडितैः परिषेकः ॥ अनेन शिरःस्नानस्नपनोदककंकतकस्र-
गुष्णीषा व्याख्याताः ॥ कर्णपूरणप्रयुक्ते शोफशूलपाकाः श्रोत्रवै-
गुण्यं च ॥ तत्र बहुपत्रास्वरसो घृतक्षौद्रयुक्तः प्रतिपूरणं सोमव-
ल्करसो वा सुशीतः ॥ मुखालेपप्रयुक्ते मुखस्य श्यावता पद्मकंट-
काश्च भवंत्यभ्यंगजाश्च विकाराः ॥ तत्र मधुकपयस्याबंधुजीवकं-
फंजीपुनर्नवाचंदनैः सघृतैर्लेपः सर्पिषः पानं च ॥ सविषपुष्पाघ्राणा-
च्छिरोव्यथा साश्रुनेत्रत्वं गंधाज्ञानं च ॥ तत्रानंतरोक्तो विधिर्वाष्पो-
दितश्चेति ॥ भवति चात्र ॥ फलमूलच्छदादीनां दद्यात्प्रक्षालनोद-

---

१ कंकतकं तु प्रसाधनमित्यमरमाला (फणी कंगवा) २ मधुसर्पिषोः पानंचेति पाठः

कं ॥ भाजनव्यंजनानां च तथा कुर्यादतंद्रितः ॥ मेयाणि मापयित्वा तु स्पृश्यान्संस्पृश्य तानपि ॥ प्रतिवापं ततो दत्वा प्रतीक्ष्यैवैकनाहिकां ॥ ततो विज्ञाय शुद्धिं च भाजनस्योदकस्य च ॥ आहारमुपयुंजीत यथावद्वसुधाधिपः ॥ मंदं तीक्ष्णविषाभ्याशाद्दिस्मुत्क्षीयते भृशं ॥ तस्मात्तीक्ष्णविषं हस्ते बध्नीयात्कुशलो भिषक् ॥ विषसंधारणं धन्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनं ॥ अपिच ॥ साप्रधानघटीभूषाफलकस्थापितौषधं ॥ प्रागुदिच्योर्दिशोर्गुप्तं भैषज्यागारमिष्यते ॥ उच्चैः प्रशस्तदिग्देशं बहुवातायनं महत् ॥ महानसं सुसंमृष्टं विश्वास्यजनसेवितं ॥ सद्वाःस्थाधिष्ठितद्वारं केक्ष्यावत्सवितानकं ॥ सुधौतदृढकुंभादिपरिशुद्धजलेंधनं ॥ स्वकर्मकुशला दक्षाः सूदास्तत्राप्रमादिनः ॥ कृत्तकेशनखाः पित्र्या राज्ञः कल्यैरसंगताः ॥ तेषामधिपतिर्विप्रः कुलजः सुपरीक्षितः ॥ संविभक्तश्च भक्तश्च शुचिर्वैद्यवशानुगः ॥ सर्वेऽपि भूभृदासन्नाः शस्ताः संततमीदृशाः ॥ मिथोविग्रहसंघातरहिता भूभृते हिताः ॥ तान्वैद्यो गुणवानेको मनसा प्रतिजागृयात् ॥ भूभृद्देहोपकरणसंरक्षणसमुद्यतः ॥ अथाभ्यमित्र्यं व्रजतो जिगीषोर्वैद्यः सुसज्जौषधशस्त्रयंत्रः ॥ तुंगध्वजाख्यातनिवासभूमिर्युद्धागतं यो व्रजनं चिकित्सेत् ॥ पंथानमुदकं छायां भक्तं यवसमिंधनं ॥ दूषयंत्यरयो यस्मात्तद्विद्याच्छोधयेत च ॥ प्रस्थानं वा निवेशं वा नाविज्ञाय प्रयोजयेत् ॥ भूवारितृणकाष्ठाश्ममार्गान्मार्गवनस्पतीन् ॥ विषेणोपहता भूमिः क्वचिद्दग्धेव लक्ष्यते ॥ प्रम्लानतृणगुल्मादिमृतकीटसरीसृपा ॥ विशीर्यंते खुरनखा दाहकंडूरुजान्विताः ॥ छर्दिर्मूर्च्छा ज्वरो मोहः शिरोदुःखं च जायते ॥ तत्र शोभांजनान्मूलं सोमवल्लीमुशीरकं ॥ मातु-

---

१ सान्निध्यात् २ कक्ष्या गृहप्रकोष्ठे स्यादिति कोशः ३ यो गच्छत्यलंविद्विषतः प्रति ॥ सोऽभ्यमित्र्य इत्यमरः

शुंगरसं हिंगु पाययेद्दधि मात्रया ॥ मूत्राण्यजाविहस्तिभ्यो मांसानि-
रुधिराणि च ॥ सर्वगंधैः समायोज्य पचेत्पके च निक्षिपेत् ॥ सोमरा-
जीं सुनंदाख्यां सरलां गंधनाकुलीं॥ वार्ताकीं त्रायमाणां च भोक्षयेत्तेन
सांभुवं ॥ सविषं विरसं तोयं कवोष्णं राजिभिश्चितं ॥ फेनिलं गुरु वि-
च्छिन्नं खगैर्नाभिनंदितं ॥ मृताकुलितमत्स्यं च स्पर्शाद्रुक्शोफकं
कुरुत् ॥ ओदनः साधितस्तेन भुक्तमात्रो विदह्यते ॥ विदग्धः पच्य-
ते कृच्छ्रात्पक्वो मूर्च्छाज्वरप्रदः ॥ दर्शयेत्सर्वतो नीलपीतलोहितकर्बुरं
॥ तत्र शिरीषादिमगदं भूमिदोषोदितं पिबेत् ॥ अजशृंगीं विशा-
लाख्यां विषघ्नीमुत्तमारणीं ॥ फणिज्जकं भूतिविषां दग्ध्वा तद्भस्म
गालयेत् ॥ बहुशो गालितं तच्च पाचयेत्तत्र च क्षिपेत् ॥ कल्कयि-
त्वा प्रतीवापं सरलां रजनीद्वयं ॥ एलामुदीच्यं मंजिष्ठां सुनंदां वाकु-
चीमपि ॥ पात्यंते बिंदवस्तस्माद्यत्र तन्निर्विषी भवेत् ॥ पाटलापा-
रिभद्राश्वकर्णशम्याकशिग्रुकान् ॥ कलशांतर्गतान् दग्ध्वा प्रक्षिपेत्त-
द्विषेंऽभसि ॥ शीते घर्मे हिमश्चोष्णे मारुतो विषसंयुतः ॥ भ्रममू-
र्च्छादिकारी च शिरीषादिस्तत्र चेष्यते ॥ देवदारुनतानंतामधुकांजन-
गैरिकं ॥ वज्रकंदं लतां लोध्रं विकिरेत् श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ वृक्षाग्रेषु
पताकासु दूष्येषु सुमहत्सु च ॥ सर्वतश्चूर्णसंपर्कान्निर्विषो जायते
ऽनिलः ॥ विरूना भवति च्छाया पादपे विषदूषिते ॥ निर्गंधमतिगंधं
वा तत्पुष्पं हृच्छिरोरुजं ॥ कुर्यात् फलपलाशादि कंडूपाकातिसार-
कृत् ॥ भूमीमुद्दिश्य यत्प्रोक्तं तत्सर्वं तत्र शस्यते ॥ न च कन्यामवि-
दितां संस्पृशेदपरीक्षितां ॥ विविधान्कुर्वते योगान्कुशलाः खलु-
मानवाः ॥ आजन्मविषसंयोगात्कन्या विषमयी क्षमा ॥ स्पर्शोच्छ्वा-
सादिभिर्हंति तस्यास्तेनतत्परीक्षणं ॥ तन्मस्तकस्थ संस्पर्शान्म्लायेते पु-
ष्पपल्लवौ ॥ शय्यायां मत्कुणैर्वस्त्रे यूकाभिः आनपारिणा ॥ जंतुभि-

१ दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनीत्यमरः ॥ (तंबूइति लोके) २ तन्मस्तककेशसंस्पर्शादिति पाठः

म्रियते ज्ञात्वा तामेवं दूरत स्त्यजेत् ॥ नाभोक्षितं नाविदितं भिषजा नानवेक्षितं ॥ नाप्राशितं च सूदाद्यैः किंचिदाहारयेन्नृपं ॥ धन्यं सर्वार्थसिद्धाख्यं पापरक्षोविषापहं ॥ परं चक्षुष्यमायुष्यं शत्रुघ्नं वक्ष्यतेंऽजनं ॥ अथ शुक्लपक्षे पुण्येऽहनि पुष्यपुनर्वसुहस्तचित्रामृगशिरःश्रवणरेवतीशतभिषक्प्राजापत्योत्तराणामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवत्यौषधिपतौ प्रशस्ते मुहूर्ते सिंधुस्रोतः समुत्थं स्निग्धं समग्रं गंधवर्णच्छेदैर्नीलोत्पलाभमंजनमाहरेत् ॥ तस्याष्टौ भागाः कनकरजतोदुंबराणामेकैको भागस्तत्सर्वं मूषायां प्रक्षिप्य बलिमंगलपूर्वकमग्निमुपसमाधाय खदिरकदरधवस्यंदनान्यतमदारुभिर्गोमयैर्वा प्रज्वालयेत् ॥ ततश्चार्यावलोकितेश्वरमार्यताराब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेंद्रादित्यसोमवरुणवैश्वानरवायुविष्णुजनकभरद्वाजधन्वंतरिसुश्रुतभव्यसुकन्यास्कंदच्यवनवैनतेयानन्यांश्च यथाविप्युक्तदेवताः सुमनोऽक्षतलाजस्वस्तिकसंयावनिस्तुषयवसंस्कृतगुडघृतमिश्रपायसैरर्चयित्वा वृद्धवैद्यब्राह्मणांश्च शुक्लवाससो महतीभिर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा भस्त्राग्नौ तदंजनं ध्मातं ध्मातमावर्त्य पृथक् पृथङ्निषेचयेद्गोशकृद्रसमूत्रघृतदधिक्षीरवसामज्जतैलमद्यसर्वगंधांबुशर्करोदकेक्षुरसेषु तथा हरीतक्यामलकबिभीतककाश्मर्यमृद्वीकाशृंगाटककसेरुकोत्पलनलिनसौगंधिकमृणालिकाक्वाथेषु तथा लावकपिंजलैणशशहरिणकुलीररसेषु तथा मधुकचंदनकालानुसार्यनलदपद्मकोशीरमंजिष्ठाऽनंतागैरिककुंकुमोदकेषु ॥ ततः शुक्लवाससि बध्वा द्वादशरात्रमांतरिक्षेंऽभसि वासयेत् ॥ ततश्छायायां विशोष्य स्फटिकमुक्ताप्रवालकालानुसार्यप्रतिवापं पुनरपि बलिमंगलपूर्वकं मद्हाससा कन्यया दृषदि पेषयित्वा सुवर्णरजतताम्रशंखशैलद्विरदरदनगवलवैदूर्यस्फटिकमेषशृंगासनसारान्यतमघटितायामंजनिकायां निधापयेत् ॥ अथ

१ गवलं माहिषं शृंगमित्यमरः ॥

पुनरपि पूर्ववत्कृतस्वस्त्ययनं सावित्रेण कर्मणा सर्वविद्द्विजन्मा विधिवत्तदभिसंस्कुर्यात् ॥ ततो गजस्कंधमारोप्य पांडुरच्छत्रचामरबालव्यजनैरनुगतं तथा शंखदुंदुभिस्वनैर्द्विजातिवरप्रयुक्तैश्च वेदवादमिश्रैः पुण्याहघोषैः कृतपुष्पोपहारं वैद्यगृहान्नायकगृहमनुप्रवेशयेत् ॥ अनंतरं च तेन विदेहाधिपोपदिष्टेन सर्वार्थेषु सिद्धेनांजनेन यथोक्तानामेवांजनभाजनद्रव्याणामन्यतमया शलाकया गोब्राह्मणपूजापूर्वकं शुचिः सनियमो भूत्वा धारणीमिमां विद्यामधीयानः पूतः पूर्वमक्षि दक्षिणमंजयेत् ॥ नमश्चक्षुःपरिशोधनराजाय तथागतायार्हते सम्यक्संबुद्धाय ॥ तद्यथा ॥ ॐ चक्षुःप्रज्ञाचक्षुर्ज्ञानचक्षुर्विज्ञानचक्षुर्विशोधय स्वाहा ॥ ततः परं तामेव धारणीमनुसंस्मरन् सायं प्रातः प्रत्यहं ॥ एतत्परमं पवित्रमारोग्यकरमूर्जस्करं सर्वविघ्नहरमंजनमश्विभ्यामिंद्रस्य वृत्रवधाभ्युदितस्य प्राक् प्रकल्पितं ॥ तस्मादेतद्राज्ञां राजमहामात्राणां च महीं विजिगीषमाणानां ब्राह्मणानां च वेदाध्ययनसन्धद्धा महच्छास्त्रमवगाहमानानां प्रसन्नमना भिषक् प्रकल्पयेदिति ॥ भवंति चात्र ॥ अथ योगाः प्रवक्ष्यंते बृहस्पतिकृताः शिवाः ॥ यान्सेवमानो नृपतिः शत्रुभ्यो नैति वंचनां ॥ बिल्वाढकीयवक्षारपाटलीबाल्हिकोषणाः ॥ श्रीपर्णीशाल्मलीयुक्ता निःक्वाथः प्रोक्षणं परं ॥ सविषं प्रोक्षयेत्तेन सद्यो भवति निर्विषं ॥ यवसेंधनपानीयवस्त्रशय्यासनोदनं ॥ कवचाभरणच्छत्रबालव्यजनवेश्मच॥सेलुपाटल्यतिविषाशिग्रुगोपीपुनर्नवं ॥ समंगाविषमूलत्वक्कपित्थवृषशोणितं ॥ सहदंतशठं तद्वत्प्रोक्षणं विषनाशनं ॥ लाक्षाप्रियंगुमंजिष्ठासमंगाऽलहरेणुकाः ॥ सयष्ट्याह्वामधुयुता बभ्रुपित्तेन[1] कल्किताः ॥ निखनेद्गोविषाणस्थाः सप्तरात्रं महीतले ॥ ततः कृत्वा मणिं हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत् ॥ संस्पृष्टं सविषं तेन

---

१ बभ्रुर्नकुलः

सद्यो भवति निर्विषं ॥ मनोह्वाऽलशक्षीपुष्पत्वङ्क्रिशाश्वेतसर्षपाः ॥
कपित्थकुष्ठमंजिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णकल्किताः ॥ शुनो गोः क-
पिलायाश्च सौम्याख्योऽयं वरोऽगदः ॥ विषजित्परमं कार्यो मणि-
रत्र च पूर्ववत् ॥ मूषकाजरुहा वाऽपि हस्ते बद्धा विषापहा ॥
हरेणुमांसीमंजिष्ठारजनीमधुकं मधु ॥ अक्षत्वक् सुरसं लाक्षा श्व-
पित्तं पूर्ववन्मणिः ॥ वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरेभिश्च लेपिताः ॥
श्रुत्वा दृष्ट्वा समाघ्राय सद्यो भवति निर्विषः ॥ त्र्यूषणं पंचलवणं मं-
जिष्ठां रजनीद्वयं ॥ सूक्ष्मैलां त्रिवृतां पत्रं विडंगानींद्रवारुणीं ॥
मधुकं चेति सक्षौद्रं गोविषाणे निधापयेत् ॥ तस्मादुष्णांबुना मात्रां
प्राग्भक्तं योजयेत्तथा ॥ विषं भुक्तं जरां याति निर्विषेऽपि
न दोषकृत् ॥ जतुसर्जरसोशीरसर्षपापत्रवालकैः ॥ सवेल्लारुष्कर-
पुरैः कुसुमैरर्जुनस्य च ॥ धूपो वासगृहे हंति विषं स्थावरजंगमं ॥ न
कीटाः सविषास्तत्र नोंदुरा न सरीसृपाः ॥ न कृत्याः कार्मणाद्याश्च
धूपोऽयं यत्र दह्यते ॥ शिखिपिच्छं बलाकास्थि सर्षपाश्चंदनं घृतं
धूपो विषघ्नः शयनवसनासनगेहगः॥ विशालाव्योषमंजिष्ठायष्टीलवण-
पंचकं ॥ द्विनिशापत्रवेल्लैलात्रिवृच्चूर्णं समाक्षिकं ॥ पूर्वोक्तं त्र्यूष-
णादिं च स्थानीयेंऽक्षसि योजयेत् ॥ क्राथोऽथवाऽर्ककुसुमश्वे-
तापामार्गसर्षपैः ॥ सदभ्याज्यः कृतो युक्तैः समाचीनाकुलीयकैः ॥
कल्को वा चंदनक्षीरिपलाशद्रुमवल्कलैः ॥ मुर्वैलवालुसुरसनाकुली-
तंदुलीयकैः ॥ क्राथः सर्वोदकार्येषु काकमाचीयुतैर्हितः ॥ रोच-
नापत्रनेपालीकुंकुमैस्तिलकान्वहून् ॥ विषैर्न बाध्यते स्याच्च नारी-
नरनृपप्रियः ॥ चूर्णैर्हरिद्रामंजिष्ठाकिणिहीकणनिंबजैः ॥ दिग्धं नि-
र्विषतामेति गात्रमित्याह गौतमः ॥ नस्यपानांजनालेपैर्युंज्यात्
संजीवनादिकान् ॥ अगदान्विषजग्धस्य तीक्ष्णानि वमनानि च ॥

१ सविल्वारुष्करयवैरिति पाठः २ मनःशिला

पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्करेक्षुरसैः सह ॥ द्विनिशापत्रयेलैलाञ्जिष्ठ
चूर्णं समाक्षिकं ॥ विरेचनं सिरामोक्षं भास्मं विस्रावणं यदि ॥
हृदयावरणं कार्यं प्रागेव हितमिच्छता ॥ पिबेद्धृतमजेयाख्यम-
मृतं चाप्यमुक्तवान् ॥ सर्पिः क्षौद्रं दधि क्षीरमंततः शीतलं
जलं ॥ सितामधुकपालिंदीकल्कवन्मांसमिष्यते ॥ गोधाहरि-
णवभ्रूणां सकणाशुंठि पार्षतं ॥ सनागरं सातिविषं शिखिनः स-
सितोपलं ॥ सुशीताः सघृताश्चैषां यथास्वं कल्पिता रसाः ॥ शिषपी-
ताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमधस्तथा ॥ सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौ-
द्रं हृद्विशोधनं ॥ शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ न
सज्जते हेमपांगे पद्मपत्रेंबुवद्विषं ॥ जायते विपुलं चायुर्गरेप्येष
विधिः स्मृतः ॥ इत्थं विषगरादिभ्यो रक्षेद्वैद्यो नरेश्वरं ॥ स्यात्तदु-
च्छेदउच्छेदः प्रजानां सर्वकर्मणां ॥ आज्ञाधैर्यक्षमात्यागा मानु-
षत्वेऽप्यमानुषाः ॥ यैद्राज्ञः कर्मभिस्तस्मादाराध्योऽसावतींद्रियैः ॥
यत्र साक्षान्नृपस्तत्र विज्ञातः प्रविशेद्भिषक् ॥ न संमतोप्यनुचितं
यानस्थानासनं भजेत् ॥ उचितं पुरतो राज्ञस्तिष्ठेद्वाक्यं न चाक्षि-
पेत् ॥ अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं प्रियहितैः सह ॥ देशे काले प-
रार्थं च वदेद्धर्मार्थसंहितं ॥ नानुशिष्यादपृच्छंतं मद्देतद्धि सा-
हसं ॥ नाचरेदहितेनैनं मूलच्छेदकरं हितम् ॥ अनुकूलं हितं वाच्यमहि-
ताहारयेन्मिथः ॥ उदारैः सांत्वयन्वाक्यैर्दोषश्चेत्तदुपेक्षया ॥ तूष्णीं वा प्र-
तिवाक्ये स्याद्वर्जयेत् द्वेषसंकथां ॥ विपश्चिदप्यचित्तज्ञो बाह्विशोऽपि
तु भाववित् ॥ अतिप्रियोपि द्वेष्योऽपि यात्याशु विपरीततां ॥ निवेद्य
राज्ञे कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ॥ न यायाज्ञचिरं तिष्ठेत्कोशस्था-
नावरोधयोः ॥ स्वल्पेऽपि दर्शयेत्तुष्टिं लाभेऽनुद्धतमानसः ॥ मिथः कथ-
नमन्येन कौटीनं द्वंद्ववादितां ॥ यक्षादि राज्ञः सदृशं राजलीलां

1 यद्राज्ञा कर्मभिस्तस्मादाराध्योऽसावतींद्रियैरिति पाठः 2 कोकापवादं कुकर्म वा

च वर्जयेत् ॥ दत्तं यत्तु नृपेणैव तद्धार्यं तुष्टिवृद्धये ॥ हसितव्ये स्मितं कुर्यात्प्रभोरेवानुवृत्तितः ॥ उच्यमानेऽवलंबेत परमर्मणि मूकतां ॥ स्वमर्मणि तु बाधिर्यधैर्यमाधुर्यसौष्ठवं ॥ अत्यायासेन नात्मानं कुर्यादतिसमुच्छ्रितं ॥ पातो यथा हि दुःखाय नोच्छ्रायः सुखकृत्तथा ॥ आसन्नसेवा नृपतेः क्रीडा शस्त्राहिपावकैः ॥ कौशलेनातिमहता विनीतैः सा निरुंध्यते ॥ प्राप्य दुष्प्रापमैश्वर्यं बहुमानं च भूपतेः ॥ यथोपभुंजीत चिरं तथा स्यादप्रमादवान् ॥ विदध्यात्परितः शय्यां रक्षामंत्राभिमंत्रितान् ॥ रात्रौ सिद्धार्थकान् भूतिमक्षतैरन्वितां शुचिं ॥ रक्षाशक्तिं तथोच्छीर्षे सयवांकुरयावकां ॥ सदूर्वं पूर्णकलशं सपुष्पफलपल्लवं ॥ उपहारं च संध्यायां भुक्त्वाचांते निशासु च ॥ एतत्स्वस्त्ययनं कर्म कर्त्तव्यं शुचिनाऽऽशु च ॥ आयुष्यं पौष्टिकं भूतविषकार्मणपाप्मजित् ॥ संक्षेप एष विषपालनसाधनाय प्रोक्तस्तु विस्तरविधिः पुनरुत्तरेषु ॥ आलोक्य सम्यगखिलं मतिपूर्वकारी युंजीत तं प्रविकलय्य विकारचिन्हं ॥ इति विषगररक्षोरक्षणाद्योपदेशं भजति नरपतिर्यो नित्यमेवाप्रमत्तः ॥ निजपुररिपुवृंदैरप्रधृष्यो महात्मा जयति स जनानां क्षेमयोगी चिराय ॥ इत्यन्नरक्षा॰नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातो विरुद्धान्नविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ग्राम्यानूपौदकपिशितानि मधुगुडतिलपयोमाषमूलकबिसैर्विरूढधान्यैश्च नैकध्यमद्यात् ॥ विशेषतः पयसा मत्स्यान् ॥ उभयं ह्येतन्मधुररसविपाकत्वादत्यभिष्यंदि शीतोष्णवीर्यत्वात्परस्परं विरुद्धं ॥ तेष्वपि विशेषेण चिलिचिमः ॥ स पुनः शकली लोहितनयनः सर्वतो लोहितराजिः प्रायो भूमौ विचरति ॥ सोऽत्यभिष्यंदितमत्वात्सुतरां व्याधीनुपजनयत्यामविषं च ॥ सर्वं चाम्लं द्रवमद्रवं पयसैकध्यं विरु-

१ निरुध्यतइति पाठः

द्धं ततउत्तरं वा विरुद्धं फलं च ॥ कंगुवरकमकुष्टकुलत्थमाषनिष्पावा श्च ॥ न मूलकादि हरितकं भक्षयित्वा पयः सेव्यं कुष्ठाबाधभयात् ॥ पौष्करं रोहिणीकं जातुकं वा शाकं सह मधुपयोभ्यां नाभ्यवहरेत् ॥ ताभ्यां च सह कपोतान् सर्षपतैलभृष्टान् ॥ तथा सर्षपतैलभृष्टानां मत्स्यवराहाणां मांसानि ॥ बदराणि श्वाविद्वराहमांसानि चैकध्यं ॥ पित्तेनाममांसानि ॥ दध्ना कुक्कुटं पृषतं च ॥ कुसुंभशाके नौरभ्रं॥ सौवीरकेण तिलशष्कुली ॥ क्षीरेण लवणं ॥ मूलकेन माषसूपं ॥ [1]नवनीतेन मूलशाकं ॥ उपोदकां मैरेयमार्द्वीकाभ्यां ॥ पीलूनि करीरैः ॥ बिसैर्विरूढकानि ॥ दध्ना माषसूपेन गुडेन मधुना घृतेन वा लकुचफलं ॥ दध्ना तक्रेण तालफलेन वा कदलीफलं ॥ पिप्पलीमरिचाभ्यां मधुना गुडेन वा काकमाचीं ॥ तामेव मत्स्यपचने शृंगबेरपचने वा भाजने सिद्धामन्यत्र नाभ्यवहरेत् ॥ ताभ्यां वा सिद्धां रात्रिमुषितां ॥ कांस्यभाजने दशरात्रोषितंसर्पिः ॥ मद्यदधिमधुभल्लातकेषु चोष्णं ॥ तक्रसिद्धः [2]कांपिल्लको विरुद्धः ॥ अंगारशूल्यो भासः ॥ सुराकृशरापायसाश्चैकध्यं विरुद्धाः ॥ मधुसर्पिर्वसातैलोदकानि समधृतानि द्विशस्त्रिशः समस्तानि वा ॥ मधुघृते वादिव्योदकानुपाने ॥ मधुपुष्करबीजं ॥ पद्मोत्तरिकाशाकं शार्करो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं सर्वं विरुद्धं वातं चातिकोपयति ॥ हारिद्रकः सर्षपतैलभृष्टो विरुद्धः पित्तं चातिकोपयति ॥ पायसो मंथानुपानो विरुद्धः श्लेष्माणं चातिकोपयति ॥ उपोदका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतिसारस्य ॥ बलाका वारुण्या कुल्माषैश्च विरुद्धा ॥ सैव वराहवसापरिभृष्टा सद्यो व्यापादयति ॥ गोधालावतित्तिरिमयूरकपिंजलाश्चैरंडदार्वग्निसिद्धा ऐरंडतैलसंमूर्च्छिताः ॥ हारितमांसं हारिद्रशूलकावसक्तं हारिद्राग्निप्लुष्टं च ॥ तदेव भस्मपांशुपरिध्वस्तं सक्षौद्रं च ॥ तथा मत्स्यानि

1 नवनीतेन शाकमिति क्वचित्पाठः 2 रेचनद्रव्यविशेषः

स्नलनसिद्धाः पिप्पल्यः ॥ शीतोष्णं नवपुराणमामपक्वं च नैकध्य-मद्यात् ॥ सलिलाऽभ्यवगाहः सहसोष्णाभितप्तस्य त्वग्दृष्ट्योरुपघाताय तृष्णाऽभिवृद्धये च ॥ तथैव च पयःपानं रक्तपित्ताय ॥ शरीरेणायस्तस्य सहसाऽभ्यवहारश्छर्दिषे गुल्माय वा ॥ वाचा त्वायस्तस्य स्वरसादाय ॥ इत्यन्नपानद्रव्यविरोधैकदेशो बाहुल्येनोपयोगी कथितः ॥ भेषजद्रव्याणां तु यथोपदेशमेव प्रयोगो न्याय्यतरः ॥ तद्विरोधः पुनरतिप्रसंगभयान्नोक्तः ॥ न च तद्विज्ञानमेकांतभद्रकं ॥ अपिच ॥ उत्क्लेश्य दोषान्नहरेद्द्रव्यं यत्तत्समासतः ॥ विरुद्धं तद्धि धातूनां प्रत्यनीकतया स्थितं ॥ बलिनां मिथोगुणानां विषमतया समतयाऽप्युभयथाऽपि ॥ संस्कारादिवशादपि भवति निसर्गादपि विरोधः ॥ क्षीरं कुलत्थैः पनसेन मत्स्यैस्तसं दधि क्षौद्रघृते समांशे ॥ वार्यूखरे रात्रिषु सक्तवश्च तोयांतरास्ते यवकास्तथैव ॥ कुशाग्रीयधियामेतदुदाहरणमात्रकं ॥ उपनीतवलं विद्वान्सर्वत्र क्रमते यतः ॥ विस्फोटशोफमदविद्रधिगुल्मयक्ष्मतेजोबलस्मृतिमतींद्रियचित्तनाशान्॥कुर्याद्विरुद्धमशनं ज्वरमस्रपित्तमष्टौ गदांश्च महतो विषवच्च मृत्युं॥ तेष्वाशु कुर्यात्संशुद्धिं शमं वा तद्विरोधिभिः॥ द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरीरस्याभिसंस्कृतिं ॥ व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयस्थबलशालिनां॥ विरोध्यपि न पीडायै सात्म्यमल्पं च भोजनं॥ दोषादिवैपरीत्येन हरंती रोगिणो रुजं ॥ ऐकध्यं दधिदुग्धादियोजना न विरुध्यते ॥ योगादिभेदाद्यद्वा पथ्यानामप्यपथ्यता ॥ तद्भेदांतरतस्तद्वद्विरोधोऽपि निवर्तते ॥ पादांशेन त्यजेत्सात्म्यमहितं हितमाचरेत् ॥ एकांतरं ततश्चोर्ध्वं द्व्यंतरं त्र्यंतरं तथा ॥ क्रमेणानेन संत्यक्ता दोषाः संवर्द्धि-

---

१ वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगंदराः ॥ अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिता इति

८

ता गुणाः ॥ प्रभवंति न पीडायै प्राप्नुवंति स्थिरात्मनां ॥ त्रितयं
चेदमुपष्टंभनमाहारः स्वप्नोऽब्रह्मचर्यं च ॥ एभिर्युक्तियुक्तैरुपष्टब्धमुप-
स्तंभैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्तते यावदायुषः संस्कारः ॥
तत्राहार उक्तो वक्ष्यते च ॥ कालादिसर्गप्रभवा तमोमूला तमोम-
यी ॥ बाहुल्यात्तमसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायते ॥ श्लेष्मावृतेषु
स्रोतःसु श्रमादुपरतेषु च ॥ इंद्रियेषु स्वकर्मभ्यो निद्राऽऽविशति
देहिनं ॥ सर्वेंद्रियव्युपरतौ मनोऽनुपरतं यदा ॥ विषयेभ्यस्तदा
स्वप्नं नानारूपं प्रपश्यति ॥ निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं ब-
लाबलं ॥ वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ अकालेऽ-
तिप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेविता ॥ सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रि-
रिवापरा ॥ सैव युक्ता पुनर्युंक्ते निद्रा देहं सुखायुषा ॥ योगाभियोगि-
नां बुद्धिर्निर्मला तपसा यथा ॥ रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्व-
पनं दिवा ॥ अरूक्षमनभिष्यंदित्वासीनप्रचलायितं ॥ ग्रीष्मे वायु-
चयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः ॥ दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन्कफपित्त
करो हि सः॥ मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ॥ क्रोधशो-
कभयैः क्लांतान् श्वासहिध्माऽतिसारिणः ॥ वृद्धबालाबलक्षीणक्षु-
त्तृट्शूलप्रपीडितान् ॥ अजीर्ण्यभिहतोन्मत्तान्दिवास्वप्नोचितानपि ॥
धातुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चांगानि पुष्यति ॥ बहुमेदःकफाः
स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि ॥ विषार्तः कंठरोगी च नैव जातु निशा-
स्वपि ॥ हलीमकशिरोजाड्यस्तैमित्यगुरुगात्रताः ॥ ज्वरभ्रमम ति-
भ्रंशस्रोतोरोधाग्निमंदताः ॥ शोफारोचकहृल्लासपीनसार्धावभेदकाः॥
कंडूरुक्कोठपिटकाकासतंद्रागलामयाः ॥ विषवेगप्रवृत्तिश्च भवेदहितनि-
द्रया ॥ अपच्यमानो बाहुल्यात्स्रोतांस्यावृणुते कफः ॥ ततः स्रोतःसु
रुद्धेषु जायते गात्रगौरवं ॥ गुरुगात्रस्य चालस्यमालस्यादतिनिद्रता ॥

१ लोकादीतिपाठः

विरेकः कायशिरसोर्वमनं रक्तमोक्षणं ॥ धूमक्षुत्तृड्व्यथाहर्षशोक-
मैथुनभीक्रुधः ॥ चिंतोत्कंठाऽसुखा शय्या सत्वौदार्यं तमोजयः ॥
रूक्षान्नं चाहितां निद्रां वारयंति प्रसंगिनीं ॥ एत एव च विज्ञेया
निद्रानाशस्य हेतवः ॥ कालशीलक्षयो व्याधिर्वृद्धिश्चानिलपित्तयोः ॥
निद्रानाशादंगमर्दशिरोगौरवजृंभिकाः ॥ जाड्यग्लानिभ्रमापक्तितंद्रा-
रोगाश्च वातजाः ॥ कफोऽल्पो वायुनोद्भूतो धमनीः संनिरुध्य तु ॥
कुर्यात्संज्ञापहां तंद्रां दारुणां मोहकारिणीं ॥ उन्मीलितविनिर्भुग्ने
परिवर्तिततारके ॥ भवतस्तत्र नयने स्रुते लुलितपक्ष्मणी ॥ अर्द्धत्रि-
रात्रात्सा साध्या न सा साध्या ततः परं ॥ यथाकालमतो निद्रां रात्री-
सेवेत सात्म्यतः ॥ असात्म्याज्जागरादर्द्धं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ॥
शीलयेन्मंदनिद्रस्तु क्षीरमिक्षुरसं रसं ॥ आनूपौदकमांसानां भक्ष्यान्
गौडिकपैष्टिकान् ॥ शालीन्मद्यानि माषांश्च किलाटान्माहिषं दधि ॥
अभ्यंगोद्वर्तनस्नानमूर्द्धश्रवणपूरणं ॥ चक्षुषस्तर्पणं लेपं शिरसो वदन-
स्य च ॥ प्रवाते सुरभौ देशे सुखां शय्यां यथोचिते ॥ संवाहनं स्पर्श-
सुखं चित्तज्ञैरनुजीविभिः ॥ सर्पिः क्षीरानुपानं च जीवनीयैः शृतं पिबेत् ॥
कांताबाहुलताऽऽश्लेषो निर्वृत्तिः कृतकृत्यता ॥ मनोनुकूला विषयाः
कामं निद्रासुखप्रदाः ॥ ब्रह्मचर्यरतेर्ग्राम्यसुखनिस्पृहचेतसः ॥ निद्रा
संतोषतृप्तस्य स्वंकालं नातिवर्तते ॥ एतान्येव च भूयिष्ठं निद्रालुः प-
रिवर्जयेत् ॥ कालस्वभावाऽऽमयचित्तदेहखेदैः कफागंतुतमोभवा
च ॥ निद्रा बिभर्ति प्रथमा शरीरं पापात्मिका व्याधिनिमित्तमन्या ॥
ग्राम्यधर्मप्रवृत्तौ तु रजस्वलामनिष्टाचारामप्रशस्तामतिस्थूलामतिकृशां
गर्भिणीं सूतिकामनुत्तानां विकृतांगीं गणिकामप्रजसं दुष्टयोनि
मन्ययोनिमन्यस्त्रियं विशेषाच्च वयोवर्णवृद्धां सगोत्रां गुरुमित्रबंधुभृ-
त्यपत्नीं वर्णिनीं तथा चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानायतनसलिलौ-
षधिद्विजगुरुसुरनृपालयेष्वहनि गोसर्गे मध्यंदिनेऽर्द्धरात्रे पर्वदिने-

ध्वनंगे पिपासुरप्रणीतसंकल्पो वा न गच्छेत् ॥ विशेषेण चातिव्य-
वायितां गर्भिणीं नवप्रसूतामृतुमतीं संवृतयोनिं च न विपरीतव्य-
वाये योजयेत् ॥ मूर्द्धादिघातं च परिहरेत् ॥ न च निषेकाभिमु-
खं शुक्रं धारयेत् ॥ मनःशरीरस्थितिमात्रमेव सेवेद्व्यवायं न च त-
त्परः स्यादिति ॥ भवति चात्र ॥ विश्रब्धहृष्टो रहसि तत्कामस्तरुणः
पुमान् ॥ समस्थितांगः सुरभिर्मुक्तमूत्रादिरव्यथः ॥ नानाशितो नात्य-
शितो वृष्याणां तर्पितस्त्र्यहात्॥नारीं नारीगुणैर्युक्तां सहपूर्वगुणां व्रजेत्
त्र्यहाद्वसंतशरदोः पक्षाद्वृष्टिनिदाघयोः ॥ सेवेत कामतः कामं हेमंते
शिशिरे बली ॥ स्नानांगरागव्यजनेंदुपादमांसासवक्षीररसान् रसालां ॥
भक्ष्यान्स्निग्धान्सलिलं सुशीतं सेवेत निद्रां च रतांततांतः ॥ स्त्रीसं-
संसर्गाद्धि सद्यः स्यात्क्लीबता बलिनामपि ॥ एवं त्वाप्याय्यते शीघ्रं
तेषां शुक्रं च धाम च ॥ दृष्ट्वाऽयुरोजःशुक्राणां क्षयं मेंढ्राश्रया-
न्गदान् ॥ वायोः कोपमधर्मं च मूढः प्राप्नोत्यतोऽन्यथा ॥ उत्तानो
वेगरोधी वा वृद्धिमेहाश्मशर्कराः ॥ तिमिरादिगदोत्पत्तिं मूर्द्धाघा-
हननात्ध्रुवं ॥ श्रमक्लमोरुदौर्बल्यबलधात्विंद्रियक्षयाः ॥ अपर्वमरणं
च स्याद्विशेषेणातिमैथुनात् ॥ न चैनं षोडशाद्वर्षात्सप्ततेः परतो न
च ॥ आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ अतिबालो
ह्यसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियं व्रजन् ॥ उपतप्येत सहसा तडागमिव का-
जलं ॥ शुष्कं रूक्षं यथा काष्ठं जंतुजग्धं विजर्जरं ॥ स्पृष्टमाशु
विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियं व्रजन् ॥ कायस्य तेजः परमं हि शुक्र-
माहारसारादपि सारभूतं ॥ जितात्मना तत्परिरक्षणीयं ततो वपुः
संततिरप्युदारा ॥ अप्रमत्तो भजेद्भावांस्तदात्वसुखसंज्ञकान् ॥ सु-
खोदर्केषु सज्जेत देहस्यैतदलं हितं ॥ प्रज्ञापराधोऽसात्म्यार्थसंयोगः
कालवैकृतं ॥ हितेऽपि रतमाहारे योजयंत्यामयैर्नरं ॥ नापथ्यसेविनं

---

१ त्र्यहादित्यष्टांगहृदये पाठः

सद्यः प्रबाधंते तदा मलाः ॥ प्रकोपं प्रतिबध्नंति भिन्नैर्दूष्यादिभिर्यदा ॥ न च सर्वोपचारोऽपि सर्वदा सर्वदोषहृत् ॥ न हि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि नैव च ॥ सर्वे तुल्यबला दोषा न सर्वाणि वपूंषि च ॥ व्याधिक्षमत्वे शक्तानि यतोऽपथ्यं तदेव तु ॥ गच्छत्यपथ्यतमतां तुल्यदूष्यादिवर्द्धितं ॥ त एव च पुनर्दोषा हेतुभिर्बहुभिश्चिताः ॥ मिथो विरुद्धा बलिनो दीर्घकालानुबंधिनः ॥ सर्वे समं प्रकुप्यंति प्राप्याल्पमपि कारणं ॥ प्राणायतनमाश्रित्य गंभीराः सर्वमार्गगाः ॥ देहे हितोचिते ते स्युश्चिरादप्याशुकारिणः ॥ अहितान्यपि चान्येषामभ्यासादुपशेरते ॥ दोषाश्चैषां क्षयं यांति कर्म वातातपादिभिः ॥ भिन्नाहारवयःसात्म्यप्रकृतीनां समं भवेत् ॥ एको विकृतवाय्वादियुगपत्सेवनाद्गदः ॥ वातादीनां तु विकृतिर्विकृताद्ग्रहचारतः ॥ भौमांतरिक्षदिव्येभ्य उत्पातेभ्यश्च जायते ॥ संभवः पुनरेतेषां कर्मणः सामुदायिकात् ॥ दुष्टो वायुरभिष्यंदी स्तिमितोऽत्युष्णशीतलः ॥ कुंडली भैरवरवः परुषोऽनार्तवो बली ॥ अन्योन्यव्याहतगतिः पांसुबाष्पविषान्वितः ॥ रसवर्णादिविकृतमपक्रांतविहंगमं ॥ निंदितप्रभवं तोयमुपक्षीणजलाशयं ॥ मक्षिकामूषिकाव्यालबहूत्पातप्रदूषितः ॥ देशोऽपथ्यान्नबहुलो नष्टधर्ममहौषधिः ॥ कालश्च विपरीतोऽतिहीनातिलिंगो यथायथं ॥ एते दुष्परिहारत्वादहितायोत्तरोत्तरं ॥ येषामनियतं कर्म तस्मिन्काले सुदारुणे ॥ कर्म पंचविधं तेषां योज्यं तद्वद्रसायनं ॥ शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः पूर्वमुद्धृतैः ॥ ब्रह्मचर्यं दया दानं सदाचाररतिः शमः ॥ सद्धर्मः सत्कथा पूजा देवर्षीणां जितात्मनां ॥ देशानामविपन्नानां साधूनां च निषेवणं ॥ दैवव्यपाश्रयं चेष्टं कर्म जीवितरक्षणं ॥ हेमंतादिषु कुर्वीत स्वं स्वं चाकालिकेष्वपि ॥ विधिं तच्छीलनं यस्माच्छीतादिद्वंद्वकारितं ॥

१ बहूनामेकरोगोत्पत्तिमाह ॥

ऋतुचर्या हि शीतोष्णवृष्टिदोषप्रतिक्रिया ॥ अतएवर्तुचर्यायां हेमंतशिशिरौ समौ ॥ सर्वप्राणभृतां नित्यमायुर्युक्तिमपेक्षते ॥ दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलं ॥ अन्यजन्मकृतं कर्म दैवं पौरुषमैहिकं ॥ विद्यात्ते कर्मणी त्रेधा श्रेष्ठमध्यावरत्वतः ॥ तयोरुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य सुसुखस्य च ॥ नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चापरा ॥ मध्या मध्यस्य मिश्रस्य संकीर्णा शृणु चापरं ॥ दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥ तथा दैवेन बलिना पौरुषं कर्म दुर्बलं ॥ दृष्ट्वा तदेके मन्यंतेऽनियतं मानमायुषः॥कर्म किंचित्क्वचित्काले विपाके नियतं महत् ॥ किंचित्त्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥ एवं च द्विविधो मृत्युः कालाकालविभेदतः ॥ उपदिष्टस्ततश्चैष हिताहितविधिक्रमः ॥ एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रुवते वेदवादिनः ॥ तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागंतवः स्मृताः ॥ श्येनाजिरादियागेन भ्रातृव्यस्य तथा च तैः ॥ दैर्घ्यश्रवससोमाद्यैर्विहितः स्वात्मनो वधः ॥ आयुष्कामस्य तस्मात्सिस्तथेष्ट्या मित्रविंदया ॥सर्वस्मादेव चात्मानं गोपायेदीदृशी स्मृतिः ॥ तथा मरणमुद्दिष्टं सौगतानां चतुर्विधं ॥ विषमापरिहारेण जायते नियतायुषां ॥ ध्रुवं रोगित्वमन्येषां मृत्युरेव त्वपर्वणि॥ अकांडशस्त्रपाताद्यैः प्रत्यक्षो मृत्युरन्यथा ॥ उद्भ्रांतचंडमातंगतुरंगादिसमागमं ॥ अरातिदुष्टवाप्यादिसाहसाहितभोजनं ॥ वर्जयेदिति न ब्रूयुर्मुनयो दिव्यचक्षुषः ॥ दैवव्यपाश्रयादींश्च रसायनविधिं नवा ॥ न वा तेऽपि यथाकाममायुषः स्थितिमाप्नुयुः ॥ अहिसिंहगजादिभ्यो विदुषां न भयं भवेत् ॥ मिथ्या प्राकारदुर्गाणि मिथ्या भारणरक्षणं ॥ आयुष्कामस्य मिथ्यैव परदारादिवर्जनं ॥ मंत्रवे-

---

१ अथाकालमृत्युमाह २ किंचिन्नेतिपाठः ३ भ्रातृव्यस्य शत्रोः भ्रातृव्यो भ्रातृजद्विषाविस्यमरः ॥ ४ सोमाद्यैर्विहितस्त्वात्मनोवधइतिपाठः ५ श्रुतिरितिपाठः ६ विनेतिपाठः

बतयाऽऽहूता नाचक्षीरन्महाद्युतः ॥ विषमप्रभवुद्धस्याभावभावी तदायुषः ॥ संन्यासरोहिणीकादिग्रस्तस्य सहसा भवेत् ॥ उपेक्षया न मरणं जीवितं वा चिकित्सया ॥ प्रत्यहं नृसहस्रस्य युद्धेऽन्योन्यमभिघ्नतः ॥ साधुवृत्तस्य चांतुल्या न भवेदायुषः स्थितिः ॥ नायुर्वेदविदामिन्द्राद्या नौषधैरार्तमश्विनौ ॥ उपक्रमेरन्न भवेदकालमरणं यदि ॥ घटानामामपक्वानां पालनापरिपालनैः ॥ चिराशुकालवर्तित्वं चित्रस्थानां च दृश्यते ॥ इत्यत्यंतप्रसिद्धेऽपि सिद्धे सर्वागमैरपि ॥ दृष्टेऽप्यकालमरणे विचिकित्सेत्कथं बुधः ॥ गुणवद्भिषगादीनां संभवे संभवेत्तु यः ॥ मृत्युस्तं कालजं प्राहुरितरं तद्विपर्यये ॥ यथा रथो वाह्यमानो न्यायेन क्रमशः क्षयं ॥ यायादात्मवतामायुस्तथाऽन्येषां विपर्ययः॥शुचितैलदशो दीपः कीटवाताद्यपीडितः॥ दीप्तिमान्वर्त्तते सम्यक् यथैवास्नेहसंक्षयात् ॥ स एवान्तो यथा च स्याद्विपरीतो विपर्यये ॥ हिताहितोपचारेण तथैव पुरुषो ध्रुवं ॥ सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरं पालयेदतः ॥ तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणां ॥ नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा ॥ स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ आहारकल्पनाहेतून्स्वभावादीन्विशेषतः ॥ समीक्ष्य हितमश्नीयाद्देहो ह्याहारसंभवः ॥ भीलज्जार्यत्रणालोभहर्षशोकवशंगतः ॥ न जातु धारयेद्वेगांस्तद्धि सर्वापदां पदं ॥ हितमभ्यस्यतः पुंसो नाकाले कालदंष्ट्रया ॥ संजायते परामर्शो बलोत्साहेंद्रियायुषां ॥ अहितानि च संत्यज्य दोषमप्याप्नुयाद्यदि ॥ तथाप्यानृण्यमायाति साधूनामात्मवानिति ॥ यच्च रोगसमुत्थानं न शक्यमिह केन चित् ॥परिहर्तुं न तत्प्राप्य शोचितव्यं मनीषिणा ॥ हिताहारविहाराणां सदाचारनिषेविणां ॥ लोकद्वयव्यपेक्षाणां जीवितं ह्यमृतायते ॥ गृह्णग्राम्यसुखे वश्यः क्लेशानां हतसत्पथः ॥ मूढो

१ बाहुल्यान्नेति पाठः

जीवत्यनर्थाय दुर्गतिं परिबृंहयन् ॥ विदुषांऽतःशरीरस्थान्नित्यं सन्निहितानरीन् ॥ जित्वा वर्ज्यानि वर्ज्यानि चिरं जीवितुमिच्छता ॥ तदात्वे[1] चानुबंधे वा तस्मात्कर्माशुभोदयं ॥ स्मरन्नात्रेयवचसो न धीमान्कर्तुमर्हति ॥ ॥ इति विरुद्धान्नविज्ञानीयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विधिविहितमन्नपानमिष्टेंद्रियार्थमायतनमायुषो ब्रुवते ॥ यत्तदायत्तानि ह्योजस्तेजोधात्विंद्रियबलतुष्टिपुष्टिप्रतिभारोग्यादीनि ॥ तदिंधना चांतरग्नेः स्थितिः ॥ अग्निमूलं च देहधारणमिति ॥ अथात्मवान् स्वभावसंयोगसंस्कारमात्रादेशकालोपयोगव्यवस्थाः सप्ताहारकल्पनाविशेषाणां स्वास्थ्यास्वास्थ्यफलानां हेतुभूताः समीक्ष्य हितमेवानुरुध्येत ॥ तत्र स्वभावतो दिव्योदकरक्तशालिषष्टिकमुद्गैणलावादयो लघवः ॥ क्षीरेक्षुव्रीहिमाषानूपामिषादयो गुरव इति ॥ ते खल्वपि संयोगादिविशेषैरन्यथात्वं प्रतिपद्यंते ॥ तत्र संयोगो नाम द्वयोर्बहूनां वा संहतीभावः ॥ स विशेषमारभते यन्नैकशो नैकदोषाणि द्रव्याणि ॥ संस्कारस्तु तोयाग्निसन्निकर्षशौचमंथनदेशकालभावनाभाजनादिभिरुपजन्यते ॥ मात्रा पुनः पिंडपरिमाणतः समुदायेन प्रतिद्रव्यापेक्षया चाहारराशिः ॥ देशो द्रव्यस्योपयोक्तुश्चोत्पत्त्यवस्थाने ॥ तत्र पुनरुपयोक्ता स्वस्थातुरत्वतः प्रकृतिभेदतश्च परीक्ष्यः ॥ कालस्तु ऋत्वाद्यपेक्षो जीर्णाजीर्णलक्षणश्च ॥ अजीर्णे हि पूर्वस्याहारस्यापरिणतो रस उत्तरेण संसृज्यमानः सर्वान्दोषान्प्रकोपयत्याशु ॥ जीर्णे तु स्वस्थानस्थेषु दोषेषु वातानुलोम्यात्सृष्टेषु मूत्रपुरीषवेगेषु विशुद्धेषूद्गारहृदयस्रोतोमुखेषु विशदकरणे लघुनि शरीरेऽग्नावुदीर्णे जातायां बुभुक्षायामभ्यवहृतमन्नमप्रदूषयद्दोषानायुर्बलवर्णानभिवर्द्धयति ॥ केवलमयमेव कालो भोजनस्य ॥ अतीतकालं पुनस्तद्वातविष्टब्धं कृच्छ्रादिपच्य-

१ तत्कालस्तु तदात्वं स्यादित्यमरः

ते कर्शयत्यन्नरुचिं च पुनरुपहंति ॥ उपयोगव्यवस्था तु नास्नातो न दिग्वासा नैकवस्त्रधृङ् न मलिनवसनो नाहुत्वा नाजपित्वा नानिरूप्य देवताभ्यो न पितृभ्यो नाऽदत्त्वाग्रमग्नये न गुरुभ्यो नातिथये नाभ्यागतेभ्यो न श्ववयःश्वपचेभ्यः प्रत्यवेक्ष्य चाश्रितानपि तिरश्चः परिगृहीतान् प्रशस्तदेशकालोपकरणयुक्तः स्रग्वी विभूषितः सुगंधिरार्द्रपाणिपादः सुविशुद्धवदनोऽभिमतसहायः केशमक्षिकाद्यजुष्टमनिंद्यमनिंदन्न निंदितं पुनर्नोष्णीकृतं नात्युष्णमनुपदग्धं सुसिद्धमलोडो नासात्म्यं नाविदितं नाविदितागमं नातिसायं नातिप्रगे नाकाशे नातपे नांधकारे नाधो वृक्षस्य न शय्यास्थो नोन्नम्य प्रदेशिनीं न पात्रे भिन्ने नासंवृते न मलिने भावदूषिते वा न चासनस्थितेन हस्तेन प्राङ्मुखः सुमनाः शुचिभक्ताक्षुधितानुकूलजनोपहितं हितमन्नमश्नीयात् ॥ न पर्युषितमन्यत्र मांसोपदंशभक्ष्येभ्यः ॥ नाशेषमन्यत्र दधिमधुघृतसलिलसक्तुशुक्तपायसेभ्यः ॥ अपि च ॥ स्निग्धं लघूष्णमविलंबितमनतिद्रुतमजल्पन्नहसंस्तन्मनाः समीक्ष्य सम्यगात्मानं ॥ स्निग्धलघूष्णानि हि वन्हिमौदर्यमुदीरयंति कोष्ठं परिशोधयंति धातूंश्च विकुर्वते क्षिप्रं जीर्यत्यनिलमनुलोमयंति ॥ तथा स्निग्धं दृढीकरोतींद्रियाण्युपचिनोति शरीरमपचिनोति जरसं बलमभिवर्द्धयति वर्णप्रसादमभिनिर्वर्त्तयति ॥ लघु च पुनः स्वभावादिभिरन्नमप्रतिपीडयद्दोषानन्यथमानं परिणाममेति ॥ विपन्नमपि चाल्पदोषं भवति ॥ उष्णं पुनर्जनयति रुचिमुपशोषयति श्लेष्माणं ॥ विलंबितं तु भुंजानो न तृप्तिमधिगच्छति बहु च भुंक्ते शीती भवति चान्नजातं विषमपाकं च भवति ॥ अतिद्रुतं तु भुंजानस्य जल्पतो हसतो ऽन्यमनसो वा भवेदुत्क्लेहनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं गुणदोषाविभावनं च॥समीक्ष्य

सम्यगात्मानमिति ॥ ममेदं सात्म्यमिदमसात्म्यमिति च नित्यमप्रमत्तः प्रत्यवेक्षेत ॥ तत्र सात्म्यं नाम सहात्मना भवत्यतस्तदौचित्यादुपशेत इत्येके ॥ सात्म्यविपरीतमनुपशयादसात्म्यं ॥ अन्ये पुनः प्रकृतिवयोदेशर्तुदोषव्याधिवशेन सात्म्यं बहुविधमिच्छंति ॥ ते ह्युपशयमात्रमंगीकृत्य विपरीतगुणमप्युपचारेण सात्म्यमाचक्षते ॥ तुल्यगुणं चानुपशयादसात्म्यं ॥ सात्म्यं तु प्रवरावरमध्यविभागेन त्रिविधं ॥ तत्र सर्वरसं प्रवरमेकरसमवरं मध्यं तु मध्यममेव ॥ तेषु प्रवरं समदोषस्योपदिशंतीति ॥ तेषामपि क्रमेण सात्म्यमपि चाहितं पादेन पादांशेन वा विवर्जयेदित्युक्तं प्राक् ॥ तत्र यदाहारजातं समान्धातूननुवर्त्तयति विषमांश्च समीकरोति तत्समासतो हितं ॥ विपरीतमहितं ॥ तत्पुनर्मात्रायोगादिवैचित्र्यादनियतमपि यथोपदेशं यथाभूयिष्ठं च शीलयेत्परिहरेच्च ॥ तथा विशेषतः समशनमध्यशनममात्राशनं विषमाशनं च वर्जयेत् ॥ तत्र पथ्यापथ्यमेकत्र भुक्तं समशनं ॥ भुक्तस्योपरि भुक्तमध्यशनं ॥ अमात्राशनं पुनः पृथगेवोपदेक्ष्यते ॥ अप्राप्तातीतकालं तु भुक्तंविषमाशनमिति॥ भुंजानस्तु पेयायूषरसान्व्यंजनानि राजतेषु पात्रेषु निदध्यात्॥ परिशुष्कप्रदिग्धानत्युष्णं च पयः सौवर्णेषु ॥ खल्ककट्वर[1]कांबलिकान्कांस्येषु ॥ रागखांडवसट्टकान्[2] वज्रवैदूर्यविचित्रेषु ॥ घृतमायसे ॥ पयः सुशीतं ताम्रमये ॥ पानीयपानकानि च मृद्धेमस्फटिकमयेषु ॥ ओदनं च विस्तीर्णे मनोरमे स्थाने॥अन्यथा हि वर्णगंधरसान्यत्वादहितं स्यात्॥अपिच॥दक्षिणपार्श्वे भक्ष्यं स्थापयेत् ॥ सव्ये पेयं मुखोह्लपर्णपिंडीं च ॥ मध्ये भोज्यमिति ॥ यथाऽग्निसात्म्यं तु प्राक् द्रवमुपशुष्कं वाऽश्नीयात्॥प्रागेव तु गुरु स्वादु स्निग्धं च ॥ मध्येऽम्ललवणं ॥ अंते रूक्षं द्रव[3]मितररसयुक्तं च ॥ तत्र

१ दधिसंतानिका २ त्रिकटुजीरकदाडिमशर्करायुक्तं मथितं दधि सट्टकः ३ द्रव्यमितिपाठः

मंदाग्नेर्द्रवोष्णेन समुत्तेजितोष्मणोऽन्यदुपयुक्तं सम्यक्पाकमेति ॥
अनुपानं तु सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वरसयोनित्वात्सर्वभूतसात्म्यत्वाज्जीव-
नादिगुणयोगाच्च ॥ तच्छीतं दधिमधुगोधूममद्यविशेषेषु सर्वेषु च विदा-
हिषु शरद्ग्रीष्मयोश्च ॥ उष्णं पिष्टमयेष्वन्येषु च दुर्जरेषु हेमंते च
॥ द्रवद्रव्यविज्ञानीयं चेक्षेत ॥ क्षीरं शालिषष्टिकयोस्तथोपवासा-
ध्वभाष्यस्त्रीव्यायामक्लांतबालवृद्धेषु ॥ मांसरसः शोषादिषु ॥ वाते
त्वम्लानि च ॥ पित्ते शर्करोदकं ॥ त्रिफलोदकं तु सक्षौद्रं श्लेष्मणि
प्रायशश्चाक्षिगलरोगेषु ॥ मस्त्वेव वा दधनि कूर्चीकाकिलाटयोश्च ॥
धान्याम्लं मस्तु तक्रं[1] वा शाकावरान्नेषु ॥ मद्यं मांसेषु फलाम्ल-
मंबुवाऽऽसवांश्च विविधान् विभज्य प्रयोजयेत् ॥ विशेषतस्तु
मध्वासवान् ग्राम्येषु ॥ तीक्ष्णान् फलासवान्वन्येषु ॥ न्यग्रोधा-
दिफलासवान्विष्किरेषु ॥ अर्कसेलुशिरीषकपित्थासवान्बिलेशयेषु
दिग्धहतेषु च ॥ अम्लफलासवान्प्रसहेषु ॥ काशेक्षुपद्मबीजशृं-
गाटककसेरुकमृद्वीकामदिरासवान् क्षौद्रयुक्तं वा शीतमुदकमुदश्वि-
द्वा महामृगेष्वौदकेषु च ॥ सुरां प्रतुदेषु तथा श्रमार्तेषु कृशेषु च ॥
मधूदकं स्थूलेषु ॥ मद्यं मद्यमांससात्म्याल्पाग्निषु ॥ अपिच ॥ स-
मासेनान्नविपरीतमविरोधि च ॥ अनुपानं खलु तर्पयति प्रीणय-
त्यूर्जयति बृंहयति देहस्य पर्याप्तिमभिवर्द्धयति भुक्तमवसादय-
त्यन्नसंघातं भिनत्ति मार्दवमापादति क्लेदयति सुखपरिणामितामा-
शुव्यवायितां चाहारमुपनयति ॥ वर्ज्यं[2] तूर्ध्वजत्रुगदश्वासकासप्रसेक-
हिध्मास्वरभेदोरःक्षतिभिर्गीतभाष्यप्रसक्तैश्च ॥ तेषां हि प्रदूष्यामा-
शयमुरःकंठस्थितमाहारजं स्नेहमासाद्य तदभिष्यंदादग्निसादच्छर्द्यादी-
नामयान्विदध्यात् ॥ पीत्वा च भाष्यगेयाध्वस्वप्नान्न शीलयेत् ॥
पानं तु प्रक्लिन्नदेहमेहकंठाक्षिरोगव्रणिनर्हति ॥ ततः पाणिगतमन्न-

१ तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलमित्यमरः २ निषिद्धानुपानानां